MOZAÏSCH EN ROMEINSCH RECHT.

EENE VERGELIJKENDE RECHTSSTUDIE.

REDE,

GEHOUDEN BIJ DE OVERDRACHT VAN HET RECTORAAT DER VRIJE UNIVERSITEIT,

den 20sten October 1890,

DOOR

MR. D. P. D. FABIUS,
Hoogleeraar in de faculteit van rechtsgeleerdheid.

AMSTERDAM, J. A. WORMSER.

1890.

NETHERLANDS

Fiona Lar

MOZAÏSCH EN ROMEINSCH RECHT.

MOZAÏSCH EN ROMEINSCH RECHT.

EENE VERGELIJKENDE RECHTSSTUDIE.

REDE,

GEHOUDEN BIJ DE OVERDRACHT VAN HET RECTORAAT DER VRIJE UNIVERSITEIT,

den 20sten October 1890,

DOOR

MR. D. P. D. FABIUS,

Hoogleeraar in de faculteit van rechtsgeleerdheid.

AMSTERDAM, J. A. WORMSER.

1890.

12/19/27

HOOGEERZAME HEEREN DIRECTEUREN ONZER VEREENIGING,

HOOGACHTBARE HEEREN CURATOREN DEZER HOOGESCHOOL,

HOOGGELEERDE HEEREN HOOGLEERAREN,

HOOGGELEERDE HEER REGENT VAN HET HOSPITIUM,

ZEERGELEERDE HEEREN DOCTOREN IN DE WETENSCHAP,

WELEERWAARDE HEEREN BEDIENAREN DES WOORDS,

WELEDELE HEEREN STUDENTEN,

EN VOORTS GIJ ALLEN, DIE HERWAARTS OPKWAAMT OM DEZE PLECHTIGHEID MET UWE TEGENWOORDIGHEID TE VEREEREN,

ZEER GEACHTE TOEHOORDERS!

Als God zult gij wezen, — dus spelde de slang hare Paradijsbelofte [1]). Maar de mensch, die dit geloofde, werd den duivelen meer dan aan God gelijk.

Vrijheid, gelijkheid, broederschap, zoo klonk de zegekreet der Fransche revolutie [2]). Doch ziet, hoe de volkeren, welke dit spoor betraden, voor de vrijheid eene beurtwisseling tusschen anarchie en caesarisme oogstten [3]); met het wegslaan van velerlei maatschap-

[1]) Over deze Paradijsbelofte en dit „Evangelie der hel" sprak Groen van Prinsterer o. a. *Nederlandsche Gedachten* (2de serie), dl. V, bl. 54 en volg.; bl. 76. (Zonder nadere vermelding wordt van de *Ned. Gedachten* steeds bedoeld de hier aangehaalde en meest bekende serie, welke van 18 Aug. 1869 tot 29 April 1876 loopt.

[2]) Niet ongaarne, en met meer dan ééne bedoeling, haalde Groen ter kenteekening van den aard der Fransche revolutie deze uitspraak van Chantepie de la Saussaye aan: „De *Revolutie* is de geest van verwerping van elk gezag (2 Thess. 2 : 4), in de *Fransche revolutie* voor 't eerst als een *heerschend* beginsel in de wereldgeschiedenis openbaar." Zoo toch bevestigde de la Saussaye wat Groen reeds in 1830 had gezegd, toen hij den strijd onzer dagen een *religiekrijg* genoemd had.

[3]) In zijne inaugureele oratie: *De Wetenschap der Gerechtigheid*, bl. 42, schetste

pelijke geleding niet de gelijkheid uit boeien bevrijdden, maar, omgekeerd, den zwakke in den ongelijken kamp alle bescherming roofden, en wel verre van de broederschap te zien voortkomen als den dageraad hun nationale kracht verteren, zoo in burgerkrijg als aan steeds hooger oorlogslast [1]).

---

destijds (14 Januari 1880) de hoogleeraar Van der Vlugt den toestand, gelijk die onder heerschappij van het beginsel der volkssouvereiniteit geworden was, ten deele in deze woorden: „Het „recht" der vereenigingen schommelde tusschen onderdrukking van socialistische genootschappen en van geestelijke orden...... . De wetten, de kerk betreffende, waren slechts één van deze twee: hetzij werktuigen ten oorlog, hetzij voorwaarden van wapenstilstand. Het staatsrecht eindelijk, opgaande in kunstmiddelen tot het bevestigen der maatschappelijke machtsverhoudingen, in „autonomie" en in variatiën op de „trias politica" zich verliezend, verviel van regeeringloosheid tot Caesarisme en van Caesarisme tot regeeringloosheid."

Treffend is ook de uitspraak van Edmond Scherer in de republikeinsche *Temps* van den aanvang des vorigen jaars. Ook volgens hem is de Fransche revolutie mislukt. Gansch ten onrechte wordt zij als de dageraad der vrijheid geroemd, tenzij men als vrijheid zou willen betitelen korte en onstuimige perioden van woeste losbandigheid, gevolgd door veel langere tijdvakken van willekeur.

Door Mr. van Bemmelen wordt in zijn ten vorigen jare verschenen geschrift: *Six thèses antirévolutionnaires et antirépublicaines*, bl. 73, de aandacht gevestigd op deze, eenigen tijd te voren door Renan gedane, uitspraak: „Nous ne pouvons encore dresser le bilan de cette grande révolution, mais dans *dix ou vingt* ans nous saurons si elle a, oui ou non, fondé quelque chose et préparé l'avenir. *Oui*, si alors la France est prospère, libre, fidèle à la legalité; *non* si alors elle est toujours à l'état de crise et le jouet des partis et des meneurs."

Minder opgeschort is het oordeel van Mr. van Bemmelen zelf. Zoo schrijft hij, bl. 41: „*Sans* la révolution, c-à-d. sans le renversement orageux et violent de l'ancien régime, la France aurait recueilli — non moins que l'Angleterre et toute l'Europe -- ce qu'on appelle les bienfaits de la révolution, c-à-d. l'abolition des privilèges, des abus, de l'arbitraire royal, la liberté religieuse et civile, l'égalité de droit, le droit commun privé et public, le gouvernement limité et contrôlé par un parlement, la réforme du droit pénal. Tous ces bienfaits lui seraient échus nécessairement par la transformation naturelle et pacifique de la société, par la continuation des procès destructif et novateur qui n'a cessé de marcher depuis le moyen âge." En bl. 43: „N'oublions pas non plus qu'un mouvement réformiste important a commencé avant l'ouverture des états-généraux (5 Mai 1789)". Op dit laatste wees ik insgelijks in mijne studie: *De Fransche Revolutie*, bl. 11 en volgg.

[1]) Het anti-militarisme heeft betrekkelijk recht. Toch bewijst het zijne oppervlakkigheid, voor zoover het alleen of goeddeels in het betwisten en beknibbelen van de voor militaire doeleinden gevraagde gelden bestaat. Groen van Prinsterer poogde niet het minst op het terrein des volkenrechts den invloed van de Revolutie aan te wijzen. Gelijk hij dan ook verklaarde, dat de „diplomatie, sedert 1852 en ook reeds vroeger bedacht (was), niet op *handhaving van het regt*, maar op

„Aan de loffelijke aspiratiën van 1789 kan enkel in verband met het Evangelie worden voldaan." [1])

„In de Calvinistische Reformatie naar de Heilige Schrift ligt oorsprong en waarborg der zegeningen, waarvan 1789 de bedriegelijke belofte en de jammerlijke karikatuur geeft." [2])

---

regularisatie van het tot stand gekomen onregt." (*Ned. Ged.*, dl. II, bl. 19) Met allen nadruk waarschuwde hij dan ook tegen Bismarck's staatkunde, wier uitkomsten zelfs de antirevolutionaire partij in Pruissen deden zwichten. (t. a. p., dl. II, bl. 82 en 21) Opmerkenswaard noemde hij het, „dat de Conventie van 8 Febr. 1863 tusschen *Pruissen* en *Rusland*, over Polen, een der eerste bedrijven van graaf Bismarck (in September 1862 aan het bewind gekomen) geweest is." (t. a. p., dl. II, bl. 32. Zie ook bl. 58)

In de achterstelling van het recht bij allerlei overweging van minder belang, en het miskennen van den samenhang der natiën in eene, voor zoover berekening dit eischte (vooral van Engeland gold dit; t. a. p., dl. II, bl. 17, 41, 57, 125), gevolgde Kaïns-politiek van non-interventie („Ben ik mijns broeders hoeder?") speurde Groen van Prinsterer de vruchtbare kiemen van steeds nieuwen oorlog. De vrede werd slechts wapenstilstand. Zoo gaf hij zich zelf in 1871 op de vraag: „Welk een *vrede* is thans mogelijk?" ten antwoord: Een *wapenstilstand*. Een, in de dagen der wanhoop, aan Frankrijk opgedrongen afstand van grondgebied zal, dáár en ook elders, als *consolidatie van het onregt* worden beschouwd. Een *vrede*, waarin de kiem voor een meer *algemeenen krijg* ligt." (t. a. p., dl. II, bl. 129)

„Le „chacun pour soi," le „laissez faire," le mépris des traités, les promesses solennelles aujourd'hui et violées demain, le système des faits accomplis, l'insolence qui abuse de la force et la bassesse qui s'incline devant elle, nous ont conduit et nous mènent de plus en plus à un état de choses où, le respect de la parole humaine et de la foi jurée disparaissant, on n'a confiance en personne, on se défie de tout le monde. Nous revenons à la guerre de tous contre tous; nous retournons à la confusion du moyen-âge; nous introduisons une nouvelle espèce de brigandage au milieu du monde civilisé." (Groen van Prinsterer, *La Prusse et les Pays-Bas*, 3de ed., bl. 19)

Met ingenomenheid maakt Groen gewag van wat door Von Gerlach, Stahl's *alter-ego*, die tegenover Bismarck stand gehouden heeft, werd in het licht gesteld. „*Fait accompli* en *niet-interventie*. Met deze twee stelregels is, schrijft hij, in 1830 de *ontchristelijking van het Volkerenregt* principiëel hervat."

„De *christelijke* betrekking der Natiën valt weg. Als in de *Heidensche* wereld, *vreemdeling* is *vijand*."

„Aan gruweldaden laat men vrij spel en het revolutioneren naar willekeur wordt normaal. Het *Christelijk Volkerenregt* wijkt voor de *Cains*-politiek." (*Ned. Ged.*, dl. III, bl. 161 en volg.)

Het opvoeren der militaire lasten kan bedwongen worden, niet door eene kunstmatige afspraak tot ontwapening, maar alleen door terugkeer tot het recht ook op internationaal terrein.

[1]) *Ned. Ged.*, dl. I, bl. 12.

[2]) *Ned. Ged.*, dl. V, bl. 267. Zie ook bl. 203. Aan deze woorden is de titel

Voor wat de Revolutie zou schenken lag de weg reeds geteekend in eene wetgeving van eeuwen geleden.

„Freiheit, Gleichheit, Brüderlichkeit, aber in den Ordnungen Gottes, mit Beibehaltung der naturgemäszen Unterschiede, und ohne abstract-theoretische Nivellirung: das ist der schöne Zustand, welchen zu begründen und zu erhalten das altestamentliche Gesetz bezweckt und verbürgt." [1])

Vrijheid van wetenschap zou de winste wezen voor wie, met terzijdestelling van Gods Woord als het gansch onfeilbaar getuigenis ook op dit terrein [2]), zijn uitgangspunt zou kiezen in *saecularisatie* [3]). En het wordt nauw bemerkt hoe wie de wijsheid zoekt door dus het natuurlijk gezag te verwerpen, niet slechts zijn kompas verliest, maar tevens ras in vreeze voor en vijandschap tegen dat Woord gebonden ligt.

„Christus zal u *vrij* maken. Eerst in *geestelijken*, daarna in

---

ontleend van Dr. Kuyper's geschrift: *Het Calvinisme, oorsprong en waarborg onzer constitutioneele vrijheden. Een Nederlandsche gedachte.* (A°. 1874)

[1]) Kübel, *Die soziale und volkswirthschaftliche Gesetzgebung des Alten Testaments* (1870), bl. 26.

[2]) Groen van Prinsterer zeide in 1859 tegenover de la Saussaye: „Wel zou ik vreezen dat de Bijbel ons ontvalt door het beweren: „het is geen eisch der conscientie dat de organen door wie deze openbaring tot ons gekomen is, feilloos of onfeilbaar waren in eenige menschelijke opvatting of toepassing der daden Gods"". *Verspreide geschriften*, Dl. I, bl. VIII.

[3]) Reeds in 1834 schreef Groen van Prinsterer in zijne *Beschouwingen o er Staats- en Volkerenregt*, dl. I. *Proeve over de middelen, waardoor de waarheid wordt gekend en gestaafd*, bl. 30: „Eerst werd men tot het kwaad, endaarna tot erger geleid. Eerst wist het ongeloof ingang te verschaffen aan de onderstelling dat men tegelijk Christen kan zijn en beweeren dat Godsdienst van Staatkunde en wetenschap niet onafscheidelijk is. Hiermede was inderdaad het gansche pleit der ongodisterij reeds gewonnen." Toch lag daarin voor velen iets zeer verleidelijks; „oprechte maar flaauwhartige Christenen meenden in die afscheiding het middel gevonden te hebben om, zonder verloochening van hun christelijk geloof, op de hoogte van den tijd te kunnen blijven en in den kring der beschaafden en meer verlichten opgenomen te worden;" enz.

In overeenstemming met deze uitspraak, aan zijne eerste werken ontleend, schreef Groen in 1869: „Onder den naam van *saecularisatie*, wordt diktatuur der hedendaagsche evangelieverzaking bedoeld." (*Ned. Ged.*, dl. I, bl. 15) Gelijk hij ook met ingenomenheid nog in 1875 deze woorden van Dr. J. H. Gunning Jr. overnam: „Met *onzijdige* wetenschap, met van den godsdienst bevrijde beschaving en volksontwikkeling zou de algemeene vrede komen — en zie hoe in de laatste jaartientallen stroomen bloeds over de aarde hebben geplast en de allerwege bestaande spanning die sluizen elk oogenblik weêr openzetten kan." (*Ned. Ged.*, dl. VI, bl. 17)

staatsregtelijken zin." [1]) Ja zoo alleen wordt ook op het erf der wetenschap de vrijheid verkregen. Slechts wie zich door den Zone Gods laat overwinnen, kan zich in den moed verheugen om alles te onderzoeken, en naar niets te zoeken dan naar de Waarheid alleen.

Tal van rechtsgeleerden hier te lande binden zonder aarzelen schier de Gereformeerde kerken met onverbreekbren band aan eene regeling van bestuur, uit eene haar opgedrongen en met haar wezen strijdige organisatie voortgekomen [2]), en doen zoo het stoffelijk kerkegoed verloren gaan voor wie, door met dat verband te breken, te duidelijker toonen recht op dat goed

---

Dr. J. W. Gunning meende in 1885 dat hij zich op Groen van Prinsterer, als voorstander van het beginsel der saecularisatie van de wetenschap, beroepen kon. Intusschen zegde hij nadere toetsing zijner meeningen toe, indien hem blijken mocht, dat Groen juist de tegenstelling verdedigd had. Zie hierover mijn *Voorheen en Thans*, bl. 99 en vlgg. Hier heeft men niet het eenige geval, waarin aan Groen iets in de pen gegeven wordt, waaraan hij nimmer dacht. Eene merkwaardige proeve daarvan vindt men in een geschriftje van den predikant César Segers, *De rechtsbevoegdheid der bijzondere gemeenten* enz. Op bl. 31 leest men omtrent de organisatie der Ned. Hervormde kerk van 1816: „Dat de bezwaren door de Classis Amsterdam en enkele andere ingediend, hooghartig van de hand werden gewezen, wordt thans wel door iedereen erkend, maar ontneemt dit iets aan het eit door Groen van Prinsterer zelf, zeker een historiekenner en rechtsgeleerde van naam, en wiens onpartijdigheid niet in twijfel is te trekken, geconstateerd, dat de organisatie met *bijna algemeene goedkeuring* en *lijdelijkheid* is ontvangen ?"

In *De rechtsbevoegdheid onzer plaatselijke kerken* door Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman en Dr. F. L. Rutgers, tweede uitgave, blz. 104 noot 1, wordt het bovenstaande aangehaald, en dan gezegd: „De Schrijver citeert de plaats waar Groen dit „constateerde" niet. Bedoelt hij § 982 van het „Handboek der Geschiedenis van het Vaderland ?" Daar lezen wij iets dergelijks, edoch met eenige kleine afwijkingen, die zoowat tot het omgekeerde leiden van hetgeen Ds. César Segers beweert. Dáár toch staat, dat „*de groote meerderheid der leeraars* en ook *het ligchaam*, aan hetwelk van Regeringswege de behartiging der Kerkbelangen opgedragen werd, met bijkans algemeene goedkeuring *of* lijdelijkheid, de regten der Kerk, wier uitoefening tot haar pligten behoort, *aan inbreuk van het Gouvernement prijs gaf.*"" En hoezeer de Schrijvers daarop volgen doen: „Wij hopen, ter wille van het vertrouwen op de waarheidsliefde van Ds. Segers, dat hij zal kunnen aantoonen, dat de heer Groen *ook* gezegd (heeft) wat hij meedeelt," heeft Ds. Segers het beter geacht, dit punt verder onbesproken te laten.

[1]) Groen van Prinsterer, *Ned. Ged.*, dl. V, bl. 267.

[2]) Volgens den predikant Mensinga ademde de organisatie van 1816 *eenen onnederlandschen, onprotestantschen geest van kerkrecht.* Ik wees hierop in *Het Reglement van* '52, bl. 111.

te hebben, en op hetgeen niet onder, maar zonder de organisatie des volgenden jaars, nog in 1815 aan die kerken grondwettelijk verzekerd werd. Zou metterdaad dit oordeel ten volle door de in vorige eeuwen opgekomen doling worden verklaard, dat alle levenskring geen anderen oorsprong hebben kan dan der verbondenen wil? Eene dwaling, voor wat den Staat betreft, in onze dagen overwonnen, maar die, trots Thorbecke's betoog vóór meer dan 40 jaar [1]), mee door den steun van velen, die Gods Woord belijden, ten opzichte der Kerk nog altoos heerschen blijft [2]).

Vergelijkende rechtswetenschap wordt met ijver beoefend. Hare uitkomsten moeten volgens Dahn den grondslag voor alle rechtswijsbegeerte leggen [3]). Post, Kohler en anderen droegen van dit akkerveld volle schoven in de voorraadschuur binnen. En desniettemin wordt aan het Mozaïsch recht betrekkelijk weinig aandacht gewijd.

Schmidt klaagt over de moeielijkheid om buiten het Romeinsche recht een steunpunt te ontdekken, van waar dit kan beoordeeld worden [4]). En terwijl voor velen nauw eene andere tegenstelling denkbaar schijnt dan van het Romeinsche en het Germaansche recht, wordt voorbijgezien dat het Mozaïsche recht, schoon niet bestemd, gelijk ook Franciscus Junius leert [5]), eene ordening voor allen tijd te zijn, toch als de spiegel is, waarin alle recht tot zelfbewustzijn komen kan, en dies ook voor het Romeinsche recht, wat door Smidt begeerd wordt, geeft.

Reeds om zijn ouderdom heeft het Mozaïsch recht meer dan gewoon belang. Kort geleden nog werd van den Bijbel door Max

---

[1]) In *De Gids* van het jaar 1846, dl. I, bl. 533 en volgg.

[2]) In de *Nederlandsche Stemmen* van het jaar 1836 wordt het gevoelen van en predikant Donker Curtius aangehaald, die de Kerk noemt eene „vereeniging, welke hare eigen inrichting, wetten, verordeningen en gebruiken heeft aan welke k Lid zich onderworpen heeft. Staan hem deze verordeningen niet langer aan, oo kan hij het genootschap verlaten." De Redactie noemde dit eene uiting der *Neologie*. Zie mijn *Voorheen en Thans*, bl. 58.

[3]) Zie daarover o. a. *Bausteine, Vierte Reihe, Erste Schicht*, bl. 288; bl. 291 en volgg. Zie ook *Die Vernunft im Recht*, bl. 10.

[4]) *Der principielle Unterschied zwischen dem römischen und germanischen Rechte*, bl. VII. Zie ook bl. 3 en 4.

[5]) *De politiae Mosis observatione* in *Francisci Junii Opuscula theologica selecta*, ed. A. Kuyper, bl. 329 en volgg.

Wandl getuigd: „dieses Buch hat auch für den Juristen eminente Bedeutung als eine der ältesten Rechtsquellen und als Denkmal bewunderungswürdiger gesetzgeberischer Weisheit und Mäszigung." [1])

Algemeen wordt voorts erkend, dat de Mozaïsche wetgeving belangrijken invloed op meer dan één deel van het recht geoefend heeft [2]). Niet slechts bij Grieken en Romeinen, zeide ook Dr. Günther onlangs, als hij den blik op het strafrecht vestigde, zijn de wortelen van menige rechtsinstelling onder de Hebreën te zoeken, maar ook wat de wetsverzamelingen van de middeneeuwen, en zelfs wat die van onze dagen aangaat, bestaat tusschen dezer bepalingen en die van Israëls volk vaak onloochenbaar verband [3]).

Zeker zal die invloed niet bevreemden, als men bedenkt hoe in vroeger eeuwen velen het Mozaïsch recht als van kracht beschouwden nevens het inheemsche. Michaëlis herinnert ons, dat nog in zijnen tijd niet slechts wat de verboden graden bij het huwelijk betreft, maar ook in andere gevallen door verschillenden aan wat voor Israël gold, bindend aanzien werd toegekend [4]). En zoo achtten dan ook de Staten van Holland het in 1735 noodig uitdrukkelijk te verklaren, dat *in foro Hollandico* het Mozaïsch strafrecht zonder kracht zou zijn [5]).

Toch wordt de studie van dit recht maar al te zeer verwaarloosd. Werd daarin, zooals Saalschütz meldt [6]), nog in deze eeuw aan de

---

[1]) *Das Sklavenrecht des alten Testamentes*, (1886) bl. 4. Zie ook Saalschütz, *Das Mosaische Recht*, 2de ed., bl. XIV. Michaelis, *Mosaisches Recht*, dl. I, § 1.

[2]) Schnell, *Das Israelitische Recht*, (1853) bl. 45, sprekende over hetgeen onder Israël bepaald was ingeval van nadeel, door nalatigheid veroorzaakt, zegt: „Verwandt erscheinen im römischen Recht jene Gesetze des Numa, von welchen Servius etwas aufbewahrt hat, wonach bei unvorgesehener Tödtung der Schuldige einen Widder zum Opfer bringt und damit auch die Blutrache der agnati abbüszt." Zie Rein, *Das Criminalrecht der Römer*, bl. 162, waar de bedoelde woorden van Servius zijn aangehaald: „Numae legibus cautum est, ut si quis imprudens occidisset hominem, pro capite occisi agnatis eius in concione offeret arietem". Zie ook bl. 403.

Ook wees onlangs Mr. C. O. Segers in het *Rechtsgeleerd Magazijn*, dl. IX, bl. 191, op de overeenkomst tusschen het Mozaïsch en Romeinsch recht wat de schade betreft, aan een dier te wijten.

[3]) *Die Idee der Wiedervergeltung* (a°. 1889), *Abt.* I, bl. 43.

[4]) T. a. p., dl. I, § 2.

[5]) Mr. Pols, *Leiddraad bij de Voorlezingen over Strafrecht en Strafvordering*, afl. I, bl. XXVIII.

[6]) T. a. p., bl. VII.

Universiteit van Koningsbergen onderricht gegeven, — thans heeft het vaak den schijn, alsof de rechtstoestanden der minst beschaafde volken, van wie in ruimer kring geen invloed merkbaar werd, meer belangstelling wekken, en gretiger beoefend worden dan die van Israël. „Das Mos. Recht," zoo merkt de laatstaangehaalde Schrijver op, „weil es in der Bibel stehet, hatte bisher das Unglück, von vielen als een ausschlieszliches Studium der Theologen betrachtet und somit diesen überlassen zu werden, die es wiederum vernachlässigten, weil sie es für Jurisprudenz hielten." [1]) De theologen sloegen dit deel des Bijbels over, wijl het eene rechtsorde betrof, en de juristen verzuimden die rechtsorde te beoefenen, omdat zij in den Bijbel stond. De op verkeerde banen dool geraakte Godgeleerdheid had het besef verloren, dat de gansche Schrift het object van hare wetenschap is, en leed te zeer aan oppervlakkigheid om nog te verstaan waarom in die Schrift ook Israëls recht geboekt is. En ontbrak aan rechtsgeleerden het inzicht, dat elke wetenschap beginnen moet met het onderzoek, in hoeverre Gods Woord wellicht iets bevat, dat haar meer bijzonder raakt; ja, meden zij zelfs wat daarin van hunne gading voorkomt, alleen om de bron, — zoo wordt hierdoor opnieuw bevestigd, dat het onderzoek van de Heilige Schrift, en meer dan éóne wetenschap, door het miskennen van den Bijbel als Gods geopenbaarde Woord niet wint, maar wel verliest.

Hermannus Witsius, den 17den Maart 1687 geroepen tot overdracht van het Rectoraat der Stichtsche Hoogeschool, hield bij die gelegenheid eene redevoering *De Theocratia Israëlitarum.* En als in deze eeuw de rechtsgeleerde hoogleeraar Schnell aan de Universiteit van Basel dienzelfden plicht vervullen moest, bepaalde hij zijn gehoor bij wat later onder dezen titel in het licht verscheen: *Das Israëlitische Recht in seinen Grundzügen dargestellt.* (a°. 1853)

Dr. A. Pierson meende, als nu tien jaar geleden de Vrije Universiteit gesticht werd, dat de studie van Calvijn hier op den voorgrond zoude staan [2]). Echter brengt het karakter onzer Stichting

---

[1]) T. a. p., bl. XIX.

[2]) *Studien over Johannes Kalvijn* (1527—1530), bl. 1. *Nieuwe Studiën over Johannes Kalvijn* (1536—1541), bl. IX. Het eerste deel is van 1881; het tweede van 1883.

veeleer mede, hetgeen juist niet gevraagd werd, dat aan het Mozaïsch recht weer aandacht worde gegund, als eene regeling, die waarborg biedt van op geheel zuiver beginsel te rusten, en in de toepassing van die beginselen voor het onder bepaalde omstandigheden levend volk met volkomen juistheid te zijn te werk gegaan. Zoo worde het dan in mij niet vreemd geacht, dat ik in deze ure, het voorbeeld volgende van Witsius en Schnell, voor eenige beschouwingen over het Mozaïsch recht uwe aandacht vraag. En zal ik trachten die tevens aan eene beoordeeling van het Romeinsche privaatrecht dienstbaar te maken, zoo ben ik ook voor dit laatste om antecedenten niet geheel verlegen. De *Mosaïcarum et Romanarum legum collatio* uit de 5de eeuw is naar haren inhoud misschien aan weinigen, toch wat den titel betreft aan de meesten bekend, reeds als zij enkele schreden op rechtsgeleerd terrein hebben gezet. Maar ook gaf Paulus Voetius nog twee eeuwen geleden zijne *Jurisprudentia sacra, institutâ Juris Caesarei cum Divino, consuetudinario, atque Canonico, in multis, collatione.*

Zal echter waarborg bestaan, dat metterdaad tot het eigenlijke wezen van het Mozaïsch recht is doorgedrongen, zoo wordt nog iets meer gevorderd dan in andere gevallen. Immers mag dan alleen op grondig inzicht worden gehoopt, wanneer het onderzoek door die stemming wordt geleid, welke zich in Schnell's woorden uit, wanneer hij zegt: „ich möchte Sie an den Fusz des Sinai geleiten, um da in der Anschauung einer Ordnung auszuruhen, die als ein göttliches Feuer in die Finsternisz der Welt hineinschien und nur vor einem noch grӧszeren Licht erbleichen konnte, der milden Erscheinung des Sohnes voller Gnade und Wahrheit" [1]).

De beoefening van het Mozaïsch recht gaat met meer dan ééne moeielijkheid van bijzonderen aard gepaard. Hulpe bij dezen arbeid moet dan ook met te grooter dankbaarheid worden aanvaard, zij het al, dat het *ut desint vires tamen est laudanda voluntas* hier niet immer gemakkelijk is in praktijk te brengen. — Over het Mozaïsch recht te dezer plaatse handelend, mag dan ook niet onvermeld blijven, hoe nog onlangs een theoloog, de Groninger hoogleeraar Dr. Wildeboer, zich naar aanleiding van Günther's werk: *Die Idee der Wiedervergeltung, Abt.* I (a° 1889), opgemaakt heeft

---

[1]) T. a. p., bl. 1.

om in het *Tijdschrift voor Strafrecht* [1]) ons, juristen, eenige aanwijzing te geven, voor de richtige kennis van het Mozaïsche recht volstrekt onmisbaar te achten. Hoeveel voortreffelijks de arbeid van dien geleerde moge hebben, toch heeft hij, dus ziet zich Dr. Wildeboer genoodzaakt te verklaren, „voor zelfstandige beoefenaars van het Oude Testament iets onbevredigends." „Ook Günther", — ziedaar het vergrijp, — „gelijk zoovelen vóór hem, houdt geen rekening met de resultaten van het historisch-kritisch onderzoek der laatste honderd jaren naar het ontstaan der boeken des Ouden Verbonds. Den naam „Mozaïsche" wetten verstaat hij als van wetten door Mozes vervaardigd (S. 45, 49). Als hij den inhoud der boeken van Mozes voor zijn doel zal uiteenzetten, dan volgt hij de rangorde waarin zij van Genesis tot Deuteronomium voorkomen, alsof daarin de chronologische orde van het ontstaan ware gegeven. Bovendien, door al de Mozaïsche wetten in ééne periode te plaatsen, is hij onmachtig ze in alle deelen juist te verklaren."

Op anderer voetspoor oordeelt ook Dr. Wildeboer, dat de wetten in vóór-Deuteronomische, Deuteronomische en na-Deuteronomische verdeeld moeten worden. De eerste groep zou uit de 8ste eeuw vóór Chr. wezen; de tweede in het jaar 621 te stellen zijn, en de laatste in het jaar 444 door het volk zijn aangenomen. Tusschen het eerste en het laatste deel bestaat in tijd derhalve een verschil van drie eeuwen ongeveer. Wie echter meenen mocht, dat reeds daardoor de naam Mozaïsch recht zou moeten vallen, wordt door den Schrijver ras gerust gesteld. Opmerkenswaard is zeker de indruk, meer dan eens te erlangen, alsof in den kring der theologie eene andere verhouding tusschen vorm en inhoud, tusschen naam en wezen bestaat, dan elders wordt gevonden. Bedienaar des Woords in eene Gereformeerde Kerk schijnt ieder schier te kunnen zijn wat ook bij hem gist; van wat geest hij zij. Te voren bestond de theologische faculteit aan 's Lands Hoogescholen uitsluitend ten dienste der Hervormde Kerk. Toch voelde men allengs, dat dit niet langer ging. Zoo werd dan in 1876 in den vorm niet weinig veranderd. Maar wat het wezen betreft, verklaarde nog enkele weken geleden het *Weekblad van het Recht*: „al is de wet van 1876 minder oprecht dan het organiek besluit van 1815, in de zaak

[1]) Dl. IV, afl. 3, bl. 205 en volgg.

zelve is na de inwerkingtreding dezer wet niets veranderd. De faculteit der godgeleerdheid strekt in samenwerking met de tweeslachtige instelling van het kerkelijk hoogleeraarsambt (art. 104 der wet) nog steeds alléén „tot vorming der kweekelingen voor den hervormden godsdienst" (art. 56, 1o. K. B. 2 Aug. 1815)."

Bleef zoo al de verhouding tusschen Staat en Kerk in den grond dezelfde als zij te voren was, de theologie der faculteit was naar haren inhoud niet onbelangrijk gewijzigd. Dienovereenkomstig waren velen van oordeel, dat bij de faculteit, gelijk zij nu was ingericht, de naam van godsdienstwetenschap beter voegen zou dan die van Godgeleerdheid. Aan Mr. van Naamen mocht het echter gelukken de volvoering van deze gedachte te stuiten. Immers had de benaming „eeuwen lang bestaan", [1]) en zoo bleef de theologische faculteit ten slotte, ook nadat zij gedempt was, als Nieuwezijdsvoorburgwal of Hooigracht van de Sleutelstad bestendigd.

Zoo ook hier. Liggen al de deelen van wat Mozaïsch recht genoemd wordt driehonderd jaar uiteen, met een kleinen *hocus-pocus* blijft desniettemin alles met dien naam gedekt. Slechts wordt u gevraagd daarin iets *qualitatiefs* te zien; het betreft den stempel, dien de wetten dragen; het „anti-Kanaänietisch" karakter, dat zich daarin openbaart.

Dat metterdaad de wetten allerminst uit éénen tijd zijn, toont voorts volgens Dr. Wildeboer de inhoud overduidelijk. Immers schoon in elke der genoemde groepen strenge rechtvaardigheid en menschlievende bedoeling heerscht, zoo staat de tweede in humaniteit toch hooger dan de eerste, en blijkt daaruit verschil van tijd van oorsprong. In de waardeering van de vrouw — een der deugdelijkste toetssteenen om het zedelijk gehalte van geheel een recht te leeren kennen — staan, naar Dr. Wildeboer meent, wat hij Deuteronomische wetten noemt boven die uit eene vorige periode.

Zoo wordt volgens Exodus XXI : 2 en volgg., hetgeen tot den eersten tijd behoort, in het zevende jaar alleen de slaaf vrijgelaten, terwijl in Deut. XV : 12 en 17, welke plaats van veel later tijd zou zijn, die bepaling tot de slavin wordt uitgebreid. Dat dit verschil bestaat, acht Dr. Wildeboer onloochenbaar.

---

[1]) *Handd. v. d. 2de Kamer der Stat.-Gen.*, 1875/76, bl. 1175.

Immers wordt op eerstgenoemde plaats alleen van slaven gesproken, en dus, zoo concludeert deze geleerde, geldt hetgeen daar gezegd wordt, van slavinnen niet. Wellicht bestaan voor theologen andere regelen van uitlegkunde dan die de rechtsgeleerde volgt, en is daardoor deze redeneering voor den eerste even stellig bewijs van groote bekwaamheid als zij onder rechtsgeleerden reeds in den student als stuitende oppervlakkigheid zou veroordeeld worden. Immers wordt dezen, en aan het begin van zijne loopbaan zelfs, voor oogen gehouden, wat von Ihering *die Differenz des formulirten und des wirklichen Rechts* [1]) noemt, gelijk deze wie eene rechtsorde begeert te kennen waarschuwt tegen het blijven staan bij de voorschriften alleen, en er op wijst, hoe zij veeleer als de uiterste punten zijn, waar het onderzoek aanvangt, en die den weg slechts toonen om tot recht verstand van het geheel te komen.

In Exodus wordt van slavinnen niet gesproken, en dus? Art. 5 van onze Grondwet vangt met de verklaring aan: „Ieder Nederlander is tot elke landsbediening benoembaar." Vrouwen worden niet uitgesloten, derhalve? Dr. Wildeboer zal wellicht uit de Grondwet de ontdekking doen, dat Nederland — wat waardeering van de vrouw betreft — in de laatste helft van deze eeuw is achteruitgegaan. Thans zegt art. 80, dat de leden der Tweede Kamer alleen door de *mannelijke* ingezetenen gekozen worden. Te voren stond dit niet vermeld, en waren dus naar de logica van Dr. Wildeboer de vrouwen evenals de mannen tot het kiesrecht toegelaten.

Ja, meer nog. Straks dringt uit het hooge Noorden een kreet door gansch het Vaderland om het volk wakker te roepen tegen een gruwel, lang verborgen gehouden, maar nu, o! dag van groote blijdschap, door Dr. Wildeboer's scherpziend oog gevonden. Vele jaren hebben we ons met den zoeten waan gevleid, dat slavernij in de Nederlandsche Koloniën niet meer werd geduld. Maar ach! we zijn misleid. Bijna 30 jaar. De wetten van 8 Augustus 1862 (Stbl. n°. 164 en 165), die heetten de slavernij zoo in Suriname als op de aan ons gezag onderworpen eilanden in de Stille Zuidzee op te heffen, spreken alleen van de slaven,

---

[1]) *Geist des römischen Rechts*, dl. I, 4de ed., bl. 25 en volgg.

evenals Exodus XXI dit doet, en dus bestaat daar voor de vrouwen, — geen wonder dan ook, dat zij in Nederland, nu twee jaar geleden, het kiesrecht verloren! — de slavernij nog altoos voort [1]).

Max Wandl schrijft: „Die jüdische Magd steht dem jüdischen Knecht in allen Momenten gleich", enz. [2]).

Saalschütz [3]) en Kübel [4]) verklaren zonder aarzelen, dat hetgeen in Exod. XXI : 2 gezegd wordt, ook gold voor de vrouw.

Volgens Keil [5]) sprak die toepasselijkheid van zelf [6]). Maar reeds de Romeinen wisten, dat het *non intelligere quod omnes intelligunt* ook buiten kwade trouw geen zeldzaamheid in het leven is.

Toch mogen we hiermee Dr. Wildeboer niet laten gaan. Door hem werd van slaven en slavinnen gesproken. Intusschen handelt bedoelde plaats bepaaldelijk van een' *Hebreër,* die in dienstbaarheid is. De gewone vertaling spreekt ook niet van *slaaf,* maar van een' Hebreeuwschen *knecht.* En Max Wandl, die nadrukkelijk de meening bestrijdt, als ware slavernij onder de Israëlieten niet voorgekomen, schrijft nochtans: „Gleiches Blut ist in den ältesten Zeiten nirgends, bei dem jüdischen Volke überhaupt niemals geknechtet worden." Es musz jeden objektiv Denkenden höchlich verwundern, dasz die meisten Forscher, um nicht zu sagen alle, die Konsequenzen des Bibelsatzes: „Die ich aus dem Lande Aegypten geführt, sind meine Knechte. Sie dürfen nicht verkauft werden, wie man Sklaven verkauft (Leviticus 25, 42)" scharf zu ziehen nicht imstande sind. Es gab bei den Juden Sklaven, aber keine jüdischer Abkunft." [7])

Wat Prof. Wildeboer te dezen aanzien zegt schijnt dus wel in allen deele geheel onjuist te zijn.

---

1) Ook de wet van 5 Juli 1864 (Stbl. n°. 83), houdende verhooging der tegemoetkoming aan de slaveneigenaren op het eiland St. Martin.

2) T. a. p., bl. 27.

3) T. a. p., bl. 700.

4) T. a. p., bl. 74.

5) *Biblischer Commentar über die Bücher Mose's*, Bd. II. 2de ed. op Deut. XV : 12 (bl. 480 en volgg.). Michaëlis, t. a. p., dl. II, § 127, beperkt de wet, zooals Dr. Wildeboer wil, tot den knecht, maar zonder daarvoor beter argument aan te voeren.

6) Ook bij Jeremia XXXIV : 9, 10, 11, 16, staan de knecht en de maagd op ééne lijn.

7) T. a. p., bl. 14.

In Deuteronomium wordt de vrouw meer geëerd dan in Exodus. Nog andere bewijzen voert de geleerde Schrijver voor dit beweren aan. In het Verbondsboek (Exod. XXII : 16 en 17) komt het verleiden van eene jonge vrouw onder de bepalingen over schennis van eigendomsrecht voor; wordt dan ook als zoodanig die daad behandeld, „en was de straf, bij onwil om haar te huwen, een geldelijke vergoeding aan den vader voor geleden schade", — veel hooger is de opvatting, die te dezen aanzien in Deuteronomium zich openbaart, alwaar de „betreffende (?) bepalingen onder de geboden omtrent zedelijke reinheid gevonden (worden) en in plaats van den *mohar* een vastgestelde boete opgelegd (Cap. 22 : 8 vlg.)."

In Exodus zou dan genoemd vergrijp als schennis van eigendomsrecht worden beschouwd. Om de onjuistheid van wat de hoogleeraar meldt duidelijk te zien, wordt anders niet gevorderd dan het opslaan van de plaats waarnaar hij verwijst. Bedoeld hoofdstuk handelt toch achtereenvolgens over diefstal, het teruggeven van wat in bewaring of leen gegeven is; dan over verleiding, en onmiddellijk daarop over de tooveres; gemeenschap met dieren; afgodendienst; barmhartigheid aan vreemdeling, weduwe en wees te betoonen. Niet „onder de rubriek van schennis van eigendomsrecht" komt dus de verleiding voor. Maar daarna; vlak vóór hetgeen van de tooverij wordt gezegd. Of moet ook dit en wat daar verder over afgodendienst en barmhartigheid volgt, als schennis van eigendomsrecht worden aangemerkt? Toch zij men voorzichtig. Het hier aangevoerde kan metterdaad bewijs juist van bijzondere bekwaamheid wezen, gelijk Schnell verklaart: „Die alltägliche Beschäftigung mit Kritik und allerlei Gelehrsamkeit kann auch die gesundesten Augen ermüden." [7])

En bij onwil om de vrouw te huwen zoude volgens Dr. Wildeboer eene geldelijke vergoeding aan den vader moeten worden uitgekeerd voor door hem, als aan een object van eigendomsrecht, geledene schade. Van de moderne kritiek wordt menigwerf gezegd, dat zij gansche stukken uit den Bijbel wegscheurt. Hier is echter het omgekeerde geschied. Dr. Wildeboer vult den Bijbel wat aan. Er staat kortweg niets van wat hij vertelt. Alleen wordt van eene weigering des vaders gesproken. En nergens blijkt, dat de som, dan uit te keeren, eene vergoeding is voor in zijne dochter,

---

[7]) T. a. p., bl. 52.

als een voorwerp van eigendom, toegebrachte schade. Volgens Keil zijn de zilverlingen eene boete voor den vader en zijn huis aangedanen smaad [1]).

Eindelijk, en ook daarin zou het lager standpunt van het Verbondsboek tegenover Deuteronomium uitkomen, was volgens Dr. Wildeboer in vroeger tijd geoorloofd wat later verboden werd (Deut. XXII : 30), om na den dood des vaders diens vrouwen, de eigene moeder alleen uitgezonderd, bij wijze van erfenis over te nemen. Dit nu zou blijken uit wat Absalom, deed toen hij in zijns vaders rechten wilde treden (2 Sam. XVI : 22); uit den toorn van Isboseth als Abner tot Rizpa was ingegaan (2 Sam. III : 7); en uit Adonia's wensch, dat Abisag de Sunamietische hem tot vrouw zou wezen (1 Kon. II : 17 en volg.). Hoe zwak deze argumenten zijn springt aanstonds in het oog. Absalom volgde Achitofels raad, opdat al het volk zou weten, hoe Davids zoon stinkende in zijns vaders oog geworden was. En dat dit reeds de daad op zich zelve meebracht, leert ons immers ook Jakobs eerstgeborene: „de voortreffelijkste in hoogheid, de voortreffelijkste in sterkte!

„Snelle afloop als der wateren, gij zult de voortreffelijkste niet zijn! want gij hebt uws vaders leger beklommen; toen hebt gij het geschonden, hij heeft mijn bed beklommen!" (Gen. XLIX : 3 en 4)

Dat voorts Isboseth uit Abners bedrijf misschien het vermoeden putte, dat het legerhoofd naar het koningschap stond, bewijst toch evenmin wat Dr. Wildeboer wil, en het feit, dat Batseba zelve Adonia's wensch bepleitte bij haar zoon Salomo, die toen koning was, spreekt veeleer tegen dan ten gunste van Dr. Wildeboer's stelling.

Genoeg intusschen om thans van dezen geleerde af te stappen. Is reeds het opslaan van de plaatsen door hem aangevoerd, vol-

---

[1]) T. a. p., ad Deut. XX : 28 (bl. 513). Dr. Wildeboer verwijst naar vers 8 vlg. In genoemd vers wordt voorzichtigheid ter voorkoming van doodslag aanbevolen. In vers 9—11 vindt men het verbod van tweederlei zaad; os en ezel samen voor den ploeg, en het kleed van gemengde stof. Vers 12 handelt over de snoeren aan de vier hoeken des opperkleeds, tot herinnering aan de roeping om in gehoorzaamheid aan Gods geboden voor zijn aangezicht te wandelen. Dan komen bepalingen van zedelijke reinheid. En daaronder eerst in vers 28 en 29 het hier bedoelde geval.

doende om de onhoudbaarheid van wat hij zegt te zien, zoo voegt het ons niet te klagen, alsof zijne bereidwilligheid om van dienst te zijn, ons den arbeid te zeer zou hebben verzwaard, en kunnen wij, rechtsgeleerden, den plicht tot wederkeerig hulpbetoon gevoelende, aan theologen, bepaaldelijk aan hen, die in bewondering zijn over de resultaten der moderne kritiek, dit leeren, dat eenige nauwkeurigheid bij wetenschappelijken arbeid niet volstrekt overtollig is, al worden dan ook de uitkomsten daardoor iets minder verrasssend.

Onder de moeielijkheden, die bij de behandeling van het Mozaïsch recht zich voordoen, behoort ook het gansch eigenaardig karakter, hetwelk die wetgeving draagt, al miskent hare beteekenis wie meenen mocht dat zij, geheel gelijk zij tot ons kwam, voor alle volken dienen moet. Dat dit in haar gezocht is, kan zeker weinig bevreemden. Ook het Romeinsche recht gold langen tijd voor velen als de *ratio scripta,* en zullen weinigen meer instemmen met wat nog in 1853 door Lenz gezegd werd, als hij zich aan het bewijs der stelling waagde: „*Das absolute Recht ist das Römische*" [1]), toch doet de bovenmatige vereering, die aan dit recht ten deel viel, haar schadelijke werking nog voortdurend gevoelen. Straks waren het de leeraars van het natuurrecht, die voor hunne, vaak tot in kleine bijzonderheden uitgewerkte, regelingen op de erkenning als algemeen bindende waarheid aanspraak maakten, al toonde ook hun werk veelal zeer duidelijk den invloed der omgeving, in wier midden het was opgesteld, en beantwoordde het zoo aan de door Lenz gegeven schets, als eene „naïve Aufnahme des praktisch Geltenden, vernüchtert und destillirt zu dürren Verstandesabstractionen"; enz. [2]).

Geen wonder waarlijk, dat op zijne beurt ook het Mozaïsch recht vaak is beschouwd geworden als van zoo absoluut gezag. Nochtans hebben we vlak omgekeerd uit die wetgeving dit te leeren, dat het recht rekening moet houden met, en zoo afhankelijk is van toestanden en omstandigheden, die bij het eene volk uitsluitend of wel in anderen vorm dan elders bestaan. In dien zin draagt metterdaad ook het Mozaïsch recht een betrekkelijk karakter, en is het aan andere rechtsordeningen gecoördineerd.

Toch mogen we allerminst hierbij blijven staan, en onderschat

---

[1]) *Ueber die geschichtliche Entstehung des Rechts*, bl. 35.

[2]) T. a. p., bl. 3.

de eenige beteekenis, die het Mozaïsch recht in ander opzicht heeft, wie het kortweg op dezelfde lijn met andere wetgevingen stellen zou. Reeds draagt het, gelijk wij opmerkten, het Goddelijk waarmerk zoowel wat de beginselen als wat de uitvoering, de toepassing, aangaat. Ware er een volk, hetwelk in allen deele aan het volk van Israël gelijk was, dan beging zoodanige gemeenschap buiten twijfel groote zonde, indien het, met het Mozaïsch recht bekend, dit niet eenvoudig overnam. Dwaasheid ware het te meenen, dat voor de verhoudingen, gelijk zij aldaar waren, een mensch in staat zou zijn iets beters voort te brengen.

Maar ook om andere reden mag dit recht niet vlakweg met andere wetgevingen worden gelijk gesteld.

Wel verheelen we niet één oogenblik, dat het Mozaïsch recht inzoover slechts betrekkelijke beteekenis heeft, als het uitsluitend voor Israël bestemd was, maar toch vloeit daaruit juist iets gansch bijzonders voor deze wetgeving voort. Immers neemt ook Israël eene geheel eigenaardige plaats onder de volkeren der aarde in, en verschilt het van die in veel hooger zin dan waarin het soms de twijfelachtige eer geniet, om als het volk van den godsdienst, naast de Grieken als het volk der kunst, en het Romeinsche volk als dat van het recht, te worden gehuldigd.

Het volk van Israël is 's Heeren bondsvolk; dat alleen het licht der hoogere openbaring geniet (Ps. CXLVII : 19 en 20), en als natie de type was van de kerk des Nieuwen Verbonds; eene afbeelding van het Godsrijk; van *ή βασιλεία τού θεού.*

„Heel Israels wetgeving en heel de dienst der schaduwen toch," — zoo werd onlangs geschreven [1]), — „liggen op het terrein van het Genadeverbond en kunnen alleen uit den aard en het wezen van het Genadeverbond verklaard worden."

Zoo mengen zich dan in het natuurlijk leven telkens bestanddeelen van hoogere orde. Gelijk dit geldt reeds voor het volksbestaan.

Naar de aloude en welbekende traditie kwam de Romeinsche Staat uit enkelen voort, en was hij in den aanvang slechts „ein Aggregat von Individuen, von Atomen, durch nichts vereinigt als durch ihren wilden Sinn und den gemeinsamen Zweck des Raubens." [2]) De eenheid werd hier uit de veelheid gevormd.

---

[1]) Dr. A. Kuyper, *Tractaat van den Sabbath*, bl. 33.

[2]) Von Ihering, t. a. p., dl. 1, 4de ed., bl. 94. Uit de bijzondere wijze van ont-

Vlak omgekeerd is de ontwikkelingsgang bij het volk van Israël. Hier ontplooide de veelheid zich uit de eenheid. Geen aan elkaar vreemde elementen moesten eerst langzamerhand tot natie samengroeien. Veeleer was alle inmenging van vreemde bestanddeelen moeielijk gemaakt.

In het huwelijk komen thans man en vrouw, bij voorkeur zelfs uit minder nauw aan elkander verwante geslachten, tot een, en hebben dan ook subjectief de door den huwelijksband reeds objectief gelegde levenseenheid te verwerkelijken. In afkeurenden zin schreef de hoogleeraar Land onlangs van de vrouw, wat de verhouding betreft, waarin zij naar onze wet staat tot haren man: „Zij is volgens onze wet — ook al op grond van eerbiedwaardige oude rechtsovertuigingen — een vreemde; zij zal van hare kinderen onderhoud kunnen eischen, maar de man mag haar bij testament of bij schenking niet het noodige toeleggen [1]) om haar overige dagen in onafhankelijkheid te kunnen slijten." [2]) De vraag wordt wel gedaan, waartoe ook de wet alleszins aanleiding geeft, of man en vrouw over en weer bloedverwant zijn [3]).

staan van het Romeinsche volk meent Schmidt, t. a. p., bl. 60 en volgg., voor een deel het verschil te kunnen verklaren, dat tusschen Romeinsch en Germaansch recht bestaat.

[1]) Voorzoover hiertoe meer gevorderd wordt dan het beschikbaar gedeelte bedraagt.

[2]) *Rechtsgeleerd Magazijn*, 9de jaarg., afl. 4/5, bl. 342. In een opstel *Ueber Testirfreiheit und Pflichttheil* in het *Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft*, dl. II, bl. 200, schrijft Prof. Bruns, dat op grond van de eenheid in het huwelijk echtgenooten elkaar hun gansche vermogen of althans het geheele vruchtgebruik moeten kunnen laten, wijl „bei der deutschen Ehe im Gefühle der Gatte den Kindern vorgeht, und nicht wie in Rom die Kinder den Gatten."

[3]) Over het begrip van bloedverwantschap spreekt Julius Lippert, *Die Geschichte der Familie*, bl. 8 en volgg.

Hij wijst er op, dat naar oude beschouwing alle verwantschap „in der Identität des *Blutes* bestehe." In het bloed, zoo rekende men, en leert ook het Oude Testament, ligt het leven, de ziel. Men is *geest*verwant *omdat* men *bloed*verwant is. Deze gedachte is zoo algemeen, dat op tal van plaatsen „die sich *verbrüdern* wollen, entziehen sich irgendwo an ihrem Leibe Blut und bringen dieses irgendwie wechselweise in Vermischung mit dem Blute des andern Teiles." Ook meent hij „dasz der Weintrunk, der die „Brüderschaft" macht, das Ueberbleibsel eines Mischtrunkes ist, in dem einst das Blut natürlich nicht fehlte."

Trouwens werd vroeger ook uit eenzelfden beker gedronken. Treffend zijn de opmerkingen, die von Ihering, *Der Zweck im Recht*, Bd. II (1e ed.), bl. 439 en volgg., wijdt aan wat hij noemt de „Erhebung vom *Communismus* beim Mahle zum *Individualismus*." „Unser heutiges Decorum erfordert," zoo schrijft hij daar, „dass jeder der Tischgenossen alle diejenigen Geräthe, deren er bedarf, für sich allein zum ausschliesslichen Gebrauch erhält: seinen eigenen Stuhl, Teller, seine Gabel,

En velen, hoezeer zij eenerzijds gaarne anders zeggen wilden, meenen zich toch genoodzaakt op die vraag een ontkennend antwoord te geven. Bijzonder goede kennissen zijn man en vrouw wel, maar bloedverwant? neen. — Die band verbindt de kinderen aan de ouders, terwijl zij bovendien met den vader, — de vrouw behoudt bij den burgerlijken stand haren eigen naam, — nog dit gemeen hebben, dat zij tot ééne familie behooren, — de vrouw staat er buiten, — maar de betrekking tusschen vader en moeder is van anderen aard. — Ja, van anderen aard, zoo men wil. Maar in tegenovergestelde richting hebben wij dan toch te zoeken van den kant, waaraan men het eerst wellicht denkt. De vraag of man en vrouw door banden des bloeds aan elkander verbonden zijn, is wellicht het best met de wedervraag te beantwoorden, of er bloedverwantschap tusschen den eenen arm en den anderen is; of er bloedverwantschap bestaat tusschen de hand en den voet. Voor zoover bloedverwantschap juist eene betrekkelijke verwijdering uitdrukt, is die benaming voor de verhouding van man tot vrouw te zwak. Ook lichamelijk zijn zij elkaar nader verwant dan een ieder hunner tot het kroost hun geschonken, gelijk uitdrukkelijk geheel in denzelfden zin gezegd wordt, dat de mannen schuldig zijn „hunne eigene vrouwen lief te hebben, gelijk hunne eigene lichamen. Die zijne eigene vrouw lief heeft, die heeft zichzelven lief.

„Want niemand heeft ooit zijn eigen vleesch gehaat, maar hij voedt het, en onderhoudt het, gelijkerwijs ook de Heere de gemeente.” (Efeze V: 28 en 29)

Typisch lag die levenseenheid in de natuurlijke verhouding van Adam tot Eva, die, uit Adam voortgekomen, in volsten zin vleesch van zijn vleesch was, en been van zijn been. Hier was het insluipen ook van eenig vreemd element onmogelijk geweest.

---

sein Messer, seinen Löffel, sein Glas, seine Tasse, seine Serviette, und wir würden den grössten Anstoss daran nehmen, wenn uns in dieser Beziehung eine Gemeinschaft mit anderen Tischgenossen zugemuthet würde.” Toch was het vroeger gansch anders. „Unsere Vorfahren sassen wie bei allen gemeinsamen Zusammenkünften, so auch beim gastlichen Mahle mit Mehreren zusammen auf einer und derselben Bank, daher wie oben bereits bemerkt, für letzteres den Ausdruck *Bankett* (ital. banchetto, franz. banquet).” Maar zoo ook aten vroeger allen uit één schotel; was er slechts één doek voor aller handen; had alleen de heer des huizes een mes, en dronken verschillenden uit denzelfden beker; ja, „das Anstossen der Gläser symbolisirt noch die alte Gemeinsamkeit des Trinkgefässes.”

Niet moest eerst een assimiatieproces doorloopen worden. De eenheid behoefde in niet één opzicht nog bereikt te worden, maar konde alleen worden verstoord.

Ditzelfde nu vinden we insgelijks als type voor het nationaal verband terug in Israël. De aartsvader Jakob leeft voort ook in de latere geslachten, die naar den geest niet altoos, maar wel naar het vleesch tot het zaad van Abraham behooren. Gelijk het eerste menschenpaar de eenheid als echtelingen tot zelfs in de meest onmiddellijke natuurlijke afstamming had uitgedrukt, zoo was de volkseenheid voor Israël reeds door het bezit van één stamvader ook in het natuurlijke gegeven.

Ook de nieuwe wereld heeft tot zekere hoogte eene statenvor ming aanschouwd als te Rome plaats vond. Nochtans bestond tusschen wie Amerika bevolkten wellicht meer natuurlijk verband dan onder de bestanddeelen, waaruit naar het verhaal de Staat van Rome voortkwam. Metterdaad vormen Rome en Israël in dit opzicht wel de scherpste tegenstelling die zich denken laat.

In deze natuurlijke verwantschap onder Israëls volk is eene gedachte neergelegd voor alle volksbestaan. Zal Gods Woord dan dienen moeten tot rechtvaardiging van den statenroof, zoo menigwerf in deze eeuw gepleegd? Zullen wij dan met dit heilig getuigenis ons nevens Cavour en Bismarck stellen? Neen, al achtten wij ons niet geroepen op eene teruggaaf van wat aan Denemarken ontnomen werd aan te dringen, of op herstel van Hanover als zelfstandige mogendheid, of op een ontruimen van den Kerkelijken Staat, toch stemmen we van heeler harte met de afkeuring in, die vroeger Stahl, en ook, ja vooral later, in Bismarck's annexatie-tijdvak, Groen van Prinsterer over de staatkunde van onrecht uitsprak [1]). Omdat in de nationaliteits-

---

[1]) Zoo zegt Stahl in zijne 8 Maart gehouden, en ook afzonderlijk verschenen, voordracht: *Was ist die Revolution?* ook dit op bl. 5: „Die Revolution fordert endlich eine *neue Vertheilung der Staaten* nach den Nationalitäten wider das Völkerrecht: dasz alle Deutschen einen Staat bilden für sich, und alle Polen einen für sich, und alle Italiener einen für sich u. s. w., und dasz alle Verträge und Herrscherrechte, die dem entgegenstehen, vernichtet seijen." Over dit vlugschrift sprak *de Nederlander* van 21, 22, 24 en 27 Mei 1852. De geciteerde plaats vindt men, doch niet geheel correct, in *Ned. Ged.*, dl. II, bl. 36.

Een belangrijke rede hield Stahl in het Pruissisch Heerenhuis den 13den Mei

idee eene ware gedachte schuilt, behoort zij daarom niet meer aan den eisch des rechts onderworpen te blijven? Met de nationaliteitsidee is een spel gedreven. Zij is als dekmantel gebruikt geworden, waarachter zich eene staatkunde van eigenbelang verschool.

Bovenal heeft Israëls vorming ons te leeren, dat elk volk eene eenheid is; het besef dier eenheid heeft te sterken, ook al staan de deelen naar het natuurlijke tijdelijk even vreemd tegenover elkaar als man en vrouw bij het sluiten van den echt. Een gevoel van hooger dan natuurlijke verwantschap moet den burgers gemeen zijn. De nationale levenssappen moeten uit éénen wortel getrokken worden, gelijk dit aan Israël tot in de natuurlijke verwantschap geschonken en afgebeeld was.

Nochtans hoe schoon deze grondslag voor Israëls volksbestaan was, toch was hij daarvan niet de eigenlijke basis. Het natuurlijke wordt in nog hooger realiteit opgenomen.

Alle bloedverwantschap is in den zin, waarin daarvan gemeenlijk wordt gesproken, geheel betrekkelijk. Uit éénen bloede toch is de gansche menschheid geformeerd. Het geslachtsregister van den één is meer, in dieper tijd terug, bekend dan dat van den

---

1859, met betrekking tot wat toen in Italië voorviel. Hij sprak daarbij ook deze woorden: „Es ist ein Europäisches Interesse, dasz jetzt wieder das *Recht der Nationalitäten in der Weise, wie 1848, verkündet wird*, nämlich als ein Recht vor dem kein völkerrechtlicher Besitz und keine Pflicht gegen die legitime Obrigkeit mehr gelte... Es ist ein Europäisches Interesse, dasz *durch diesen Krieg die ganze Revolution wieder hervorgerufen wird.* Die Gedanken der Revolution stehen nicht vereinzelt, sie haben *einen solidarischen Zusammenhang*, ob sie ihren Ruf „mit Freiheit und Gleichheit", oder ob sie ihn mit dem Rechte der Nationalität beginnt ist dasselbe; eine Loosung zündet immer die andere, bis zuletzt die ganze rechtliche und geschichtliche Ordnung in Flammen dasteht." Deze rede is opgenomen in Stahl's *Siebzehn parlamentarische Reden und drei Vorträge*, bl. 219 en volgg.

Groen van Prinsterer vestigt op haar de aandacht in *Ned. Ged.*, dl. III, bl 172 en volgg. Zelf voegt hij daaraan toe: „In geheel Europa heeft men aan de *modus quo* der doordrijving van de *Italiaansche unificatie* het niet twijfelachtige merk der *Revolutie* erkend. Met afkeer van de gewetenloosheid die het bedreef en van de lafheid die het aanzag." (bl. 174)

Voorts leest men, dl. II, bl. 130: „Het verband van 1870 met vroeger jaren ligt in de *aaneenschakeling* der oorlogen, waar van 1859 het begin was.

„Als of hij van *Cavour* het geheim had afgeluisterd, heeft Bismarck het *nationaliteits-beginsel*, ten koste van Denemarken, Duitschland en Frankrijk, *voor Pruissen*, in 1864, 1866, 1870 *profijtelijk* gemaakt."

ander, en loopt korter of langer door aanzienlijker maatschappelijken kring, bevat meer mannen van naam en talent, dan de lijn waarlangs men tot den ander afdaalt — maar toch reeds in Noach ontmoeten koning en bedelaar elkaar als bloedverwant. Des eenen weg raakt eerder dan die des anderen in het kreupelhout zoek, maar toch na zekeren tijd komt aller weg weer boven.

In de geslachtslinie van Jezus Christus komt onder de vrouwen ook Rachab voor, gelijk alle Rachabs met ons tot één geslacht behooren. En zoo waren dan wel in Jakob alle Israëlieten aan elkaar verwant. Maar in Terah vloeiden zij naar het bloed met Moabieten en Ammonieten saam. Ja, reeds lag in Izaäk eene eenheid, die ook de Edomieten omsloot, gelijk de nauwe betrekking tusschen Edom en Israël telkens op den voorgrond treedt, en zoo ook met herinnering aan Ezau's woord: „ik zal mijnen broeder Jakob dooden," (Gen. XXVII : 41) door den profeet zijn oordeel hem wordt aangezegd: „omdat hij zijnen *broeder* met het zwaard heeft vervolgd, en zijne barmhartigheden verdorven; en dat zijn toorn eeuwiglijk verscheurt, en hij zijne verbolgenheid altoos behoudt." (Amos I : 11)

Israëls nationale grondslag lag hooger dan in gemeenschap van afstamming alleen, en wordt in het woord ontdekt, waarmee het „dwaze en onwijze volk" aangesproken wordt: „Is Hij niet uw Vader, die u verkregen, die u gemaakt en u bevestigd heeft?" (Deut. XXXII : 6; 15 en 18) Wat in het algemeen voor iedere natie geldt, dat de Heere ze formeerde, heeft ten opzichte van Israël nog geheel bijzonderen zin. Wordt te zijnen aanzien gezegd, dat de Heere Israël maakte; dat Hij de rotssteen is, die hem gegenereerd, de God, die hem gebaard heeft, zoo wordt daarmee op die bijzondere betrekking gedoeld, waarin Israël tot den Heere stond, die in de drieledige daad van het uitvoeren uit Egypteland, het geven van de wet, en het inbrengen in Kanaän, zich uit alle volkeren der aarde deze natie tot zijn bijzonder volk, zijn „volk des eigendoms" verkoren had. En dit niet om hunne veelheid, want zij waren het minste van alle volkeren, maar omdat de Heere ze had liefgehad, en daarin ook als type van wat de H. Apostel Paulus meent, wanneer hij schrijft, dat Christus zich gegeven heeft „opdat hij ons zou verlossen van alle ongerechtigheid, en zich zelven een *eigen volk* zou reinigen, ijverig in goede werken." (Titus II : 14)

In het Verbond Gods lag de basis van Israëls volksbestaan. En zoo behoorde dan ook, naar Kübel meent [1]), de Israëliet niet reeds door zijne geboorte tot het volk, maar eerst door de besnijdenis [2]), gelijk ook thans de verbinding met de Kerke Christi tot stand komt door den Heiligen Doop [3]).

---

1) T. a. p., bl. 11 noot *.

2) Het feit, dat de besnijdenis ook bij andere volkeren voorkomt, zouden sommigen, die aan den Goddelijken oorsprong der Mozaïsche instellingen wenschen te blijven gelooven, liefst wegcijferen, gelijk het door anderen wordt aangegrepen ten betooge, dat die instellingen op gansch natuurlijke wijze ontstaan, en goeddeels aan andere volken zijn ontleend. Zoo zegt ook Hüllmann, *Staatsverfassing der Israëliten*, bl. 70, dat in verschillende deelen „das Gepräge der Mosaischen Verfassung deutlich genug Ägyptische Züge (verräth). Hauptsächlich gehören dahin die Beschneidung, und die Enthaltung von dem Genusse des Schweinefleisches". In dien trant ook Schiller, *Die Sendung Moses.* Toch is dit oppervlakkigheid Ja, reeds is het onjuist, dat de besnijdenis onder Israël geheel aan die bij andere volkeren gelijk was. *De Heraut* van 31 Aug. ll. (No. 662) wijst daarop in deze woorden: „Men wete namelijk, dat de instelling die God de Heere voor de Besnijdenis gaf, op twee belangrijke punten afweek van hetgeen destijds bij de volken van rondsom als gewoonte gold. In Egypte b. v. wierd niet elk man uit het volk, maar in hoofdzaak alleen de priesterkaste besneden. En ten tweede... deze operatie wierd bij de Egyptenaren niet aan de kleine kinderkens, maar eerst bij rijper ontwikkeling toegediend; gelijk nog heden ten dage de Mahomedanen vaak niet tot de Besnijdenis overgaan, eer de leeftijd van 12 à 13 jaren is bereikt."

Ook ligt in dit uitstellen totdat de prilste jeugd voorbij is, iets natuurlijks. Maar bij opzettelijke wilsopenbaring Gods werd aan Israël, voor wien de besnijdenis tevens Verbondsteeken was, geboden haar reeds op den achtsten dag te verrichten. En wel „om juist op Gods bedoeling met de kleine kinderen de aandacht te vestigen. Het is een duidelijke verklaring van Godswege aan zijn kerk, dat in zijn Verbond ook reeds met de pasgeboren kinderkens zal worden gerekend."

Maar nog afgezien van deze twee punten van verschil behoeft ons in ons geloof niet te schokken, dat de besnijdenis ook elders bekend was, evenals de daaruit met zooveel klem getrokken conclusie van Hüllmann slechts oppervlakkigheid toont. „Gelijk God de Heere bij de instelling van den heiligen Doop niet iets nieuws instelde, maar een bestaande en algemeen bekende gewoonte, in zijn heilige ordinantie opnam; en bij de instelling van het heilig Avondmaal, niet een geheel nieuwe zaak invoerde, maar op een eeuwenoude instelling een geheel nieuw stempel drukte; zoo ook ging het met de Besnijdenis toe. Als operatie was ze sinds lang bekend en in vrij uitgebreid gebruik, en het was deze bekende acte, die God de Heere nu overnam en in zijn heiligen dienst invoerde."

Voorts vestigt, t. a. p., ook Dr. Kuyper de aandacht op de *nationale* beteekenis, die de besnijdenis nevens de lichamelijke en de geestelijke beteekenis had, waarom zij dan ook niet als in Egypte tot eene enkele klasse beperkt, maar volstrekt algemeen was.

3) De bediening van dit Sacrament is allerminst eene gemakkelijke taak. Eener-

Tijdelijk door hem verworpen mist Israël dan ook eigenlijk volksbestaan; zoowel toen het omzwierf in de woestijn, als wanneer

---

zijds toch het hooge gewicht van de beteekende zaak, en aan den anderen kant de groote soberheid van het teeken zelf. Het is hier als met het het leggen van den zegen op de gemeente. De woorden zijn zoo weinig; daarenboven algemeen bekend. En evenwel is de handeling van zoo rijke beteekenis. Die tegenstelling wordt gevoeld door hen, die daarbij òf iets bijzonders in het gebaar willen brengen, òf de gewone formule met een enkel bloemken zoeken op te sieren. Vooral aan het eind. Het wordt dan „de *troostvolle* gemeenschap;" een „zij *en blijve.*" De voorganger schrikt eenigermate, dat hij zoo schielijk door de woorden heen is; het maakte nog niet dien indruk, welken hij wenscht. Zoo wordt daardoor juist het slot wat verbreed. Toch is die weg niet aanbevelenswaard. Ook bereikt men het doel niet. Veler fout ligt hierin, dat zij de handeling niet sober en ernstig genoeg verrichten. Een oogenblik wachtens totdat alle geschuifel voorbij is, en het dan in eenvoud en met waardigheid soberlijk uitspreken der woorden heeft het best de werking, die terecht verlangd wordt.

Met name in de godsdienstoefeningen wordt door overhaasting veel bedorven. Wie bij het opkomen de apostolische groetenisse brengt, en niet enkele sekonden verloopen laat, aleer hij tot eene andere handeling overgaat, neemt den indruk van het eerste, en misschien ook van het tweede, weg. Wordt aan het slot van de predikatie niet een oogenblik, schier zeide ik, tót het verschikken der zielsstemming, gegund, alvorens het nagebed aanvangt, zoo verliest dit van zijn heiligen ernst.

Maar ook bij de bediening van den heiligen Doop wordt door velen gestruikeld. Volgens de liturgie der Kerk wordt bij den heiligen Doop vooraf de beteekenis van het Sacrament door het formulier uiteengezet. Dan wordt gevraagd wat noodig is te weten, opdat het Sacrament niet openbaarlijk ontheiligd worde. Zijn die vragen toestemmend beantwoord, en is zoo de laatste belemmering voor de toediening van het Sacrament opgeheven; mag men verwachten, dat door de tegenwoordigheid der gemeente en het lezen van het formulier de begeerte van ouders en gemeente naar het Sacrament nog is verhoogd, — dan plaatst zich vaak, wel niet onverwacht, maar toch ietwat vreemd, de predikant met zijn persoon en toespraak tusschen de gemeente en het Sacrament. Eene toespraak, die bovendien maar al te vaak met het geheel van het formulier weinig in overeenstemming is, en, in plaats van de beantwoorde vragen te beschouwen als iets dat aan den Doop moet voorafgaan; zonder welke zij niet bediend mag worden; ofschoon niet daarin, maar veelmeer in het voorafgaande de verklaring ligt van het Sacrament; — er veeleer toe bijdraagt om den Doop los te maken van het eerste deel des formuliers, en met die vragen in het nauwste verband te zetten; bij voorkeur met de derde vraag; en zoo voor veler bewustzijn geheel de plechtigheid te vervalschen tot het afleggen van eene openlijke verklaring omtrent de opvoeding, bezegeld door de overigens minder te begrijpen besprenkeling met enkele druppelen waters. Het formulier is zoo bekend, en de handeling zelve van het doopen ook. De toespraak wordt zoo het pikante; bedenkelijk èn voor wat daarachter ligt, èn voor wat volgen moet. Bepaaldelijk bij de bediening des

het gevankelijk weggevoerd was, of, gelijk thans, onder het oordeel, omdat het den Messias verwierp [1]).

Met het volksleven geschiedde in zekeren zin wat ook met den Sabbath plaats had. Wordt in Exodus de zevende dag teruggeleid tot de Schepping, en daardoor duidelijk, waarom deze ordening niet uitsluitend voor Israël gold, — later wordt de Sabbath met de bevrijding uit Egypteland in verband gebracht, en zoo aan den algemeenen grondslag dezer instelling voor Israël nog een bijzonder fundament toegevoegd [2]).

Nevens en in onmiddellijk verband met deze exceptioneele plaats aan Israël boven andere volken gegund, stond als tweede eigenaardigheid de verhouding, waarin de Heere zich stelde tot het land, dat Hij aan het te voren geformeerde volk als bodem onder den voet schoof. Eigenaar van het land was en bleef de Heere zelf.

Wij hebben niets in de wereld gebracht, en evenmin kunnen wij iets, al wordt het ook nevens ons in de kist gelegd, uit de wereld dragen. Het is de levende God, en Hij alleen, die alle ding ons rijkelijk verleent om te genieten. Wij zijn rentmeesters slechts, in het beheer gezet van eens anders goed. Ook het vergeten hiervan stelt ons aan diefstal schuldig. Nochtans betreft een en ander alleen de stemming, de gezindheid des harten, waarin we tegenover het aardsch vermogen moeten staan. Wat aangaat de burgerlijke verhouding, de betrekking dezes aardschen levens, kunnen we metterdaad eigendomsrecht gelden doen. En dit nu was, althans wat het land, het voornaamste deel van den rijkdom, betrof, niet zoo onder Israël. 's Heeren eigendomsrecht had niet maar een figuurlijken zin, doch was even reëel,

---

Sacraments heeft de voorganger te trachten zich zelven uit te wisschen; aller aandacht van zich af, en naar het Sacrament heen te leiden. Thans is, en geen wonder, de toestand niet zelden deze, dat onder de toespraak de diepste stilte heerscht. Is deze echter afgeloopen, zoo wordt weer ruimer adem gehaald. Aan allen kant hoort men geschuifel; kinderen worden op de bank getild; doopen is dan ook voor hen zoo aardig; te meer hebben zij op zoo iets recht na dat lange formulier; en een van de interessantste bijzonderheden wordt dan, of de zuigeling schreeuwt dan wel juist heel zoet is.

De beteekenis der liturgie is zoo machtig. Ten goede en ten kwade.

[1]) Zie Kübel, t. a. p., bl. 11.

[2]) Zie Dr. Kuyper's *Tractaat van den Sabbath*, bl. 37, 44, 50, 53.

als het eigendomsrecht, zooals wij dat naar gewoon spraakgebruik kennen, of althans aan dat van het Romeinsche volk ten opzichte der *praedia provincialia* gelijk, die, welke ook overigens de bevoegdheid des bezitters was, van wege het eigendomsrecht des volks daarop onvatbaar waren om in particulieren eigendom over te gaan.

Wel heeft 's Heeren optreden als eigenaar van den grond onder Israël tevens eene algemeene, aan tijd noch plaats gebondene, beteekenis voor des menschen gezindheid ten aanzien van have en goed, maar die gedachte is hier belichaamd en verscherpt in een vorm, welke bestemd was binnen de grenzen van Israëls volksleven beperkt te blijven [1]). Eenvoudig mag dus nooit om wat hier in dit opzicht gold, in gelijken zin het eigendomsrecht heden ten dage worden verzwakt; maar aan den anderen kant zij men op zijne hoede van niet naar de thans bestaande verhoudingen den band te verslappen, die daar was gelegd. De Heere was, en daardoor had dit ook beteekenis voor het recht, in zoo vollen zin eigenaar van den grond, dat aan het volk gezegd wordt: „Het land ook zal niet voor altoos verkocht worden; want het land is het mijne, dewijl gij vreemdelingen en bijwoners bij Mij zijt." (Lev. XXV : 23)

Gansch bijzonder, schoon tevens met het vorige in samenhang, is Israëls regeeringsvorm, die daardoor dan ook te minder begrepen is geworden.

Reeds komt dit misverstand uit, als Israëls theocratie met de gewone regeeringsvormen op ééne lijn gesteld wordt.

Anderen maken van het theocratisch karakter ganschelijk geen gewag. Zoo zoekt men dit te vergeefs in Salvador's *Histoire des Institutions de Moïse et du peuple Hébreu*, evenals in Hüllmann's *Staatsverfassung der Israeliten.* Michaëlis geeft zich opzettelijk

---

[1]) Toch is het opmerkenswaard, hoe door den hongersnood in Jozefs dagen ook in Egypte al het land in eigendom aan den Koning kwam. Als in het tweede jaar de Egyptenaren tot Jozef kwamen, en het geld zoowel als het vee reeds ontbrak, zoodat zij niets overig hadden dan hunne persoonlijke vrijheid en hun land, boden zij die aan: „Zoo wij als ons land, koop ons en ons land voor brood; zoo zullen wij en ons land Faraö dienstbaar zijn, en geef zaad, opdat wij leven en niet sterven, en het land niet woest worde!

„Alzoo kocht Jozef het geheele land van Egypte voor Faraö; want de Egyptenaars verkochten een ieder zijnen akker, dewijl de honger sterk over hen geworden was; zoo werd het land Faraö's eigen." (Gen. XLVII : 19 en 20)

moeite dit eigenaardig element, althans na Mozes' tijd, weg te cijferen [1]). Hoe gewichtig verschillende omstandigheden, die daarbij vaak te pas worden gebracht, ook mogen zijn, toch geven zij volgens hem nog allerminst recht een overigens onbekenden vorm van staatsbestuur voor Israël aan te nemen. Zelfs ligt dit in den koningstitel niet, dien de Heere draagt. Dit geschiedde slechts om aan alle afgoderij den stempel van muiterij tevens op te zetten, en daardoor dit kwaad nog te beter te keeren.

Onze landgenoot Hieronymus van Alphen, die aan zijne *Verhandeling ten betooge van de voortreflijkheid der burgerlijke wetgeeving van Moses boven die van Lycurgus en Solon* door Teyler's Godgeleerd genootschap den gouden eerepenning toegewezen zag, spreekt wel van theocratie als „het veiligste bolwerk tegen alle willekeurige verandering, overheersching en verwarring", maar verklaart het overigens onnoodig haar karakter nader te omschrijven [2]).

Ook Saalschütz dringt tot haar eigenlijk karakter niet door, gelijk reeds hieruit blijkt, dat volgens hem theocratische elementen in iederen Staat aanwezig zijn; de hedendaagsche toestanden van wat bij Israël bestond niet qualitatief verschillen, maar alleen quantitatief [3]); en hij het eigenaardige van Israëls toestand te dezen aanzien zoekt in de door den Heere aan dit volk gegeven wet. *„Gott herrscht ... im Volke durch dies Gesetz,* und dies ist das *eigentliche* Moment der *Theokratie".* *„Gott* ist der *Gesetzgeber* des Volkes, durch die fortdauernde Wirkung des durch ihn gegebenen, ein für allemale *abgeschlossenen Gesetzes.* Dies ist das *Wesen* der Hebräischen *Theokratie."* [4])

Neen, het wezen der theocratie ligt dieper en reikt verder. Zij

---

[1]) T. a. p., dl. I, § 34 en 35.

[2]) *Verhandelingen van Teyler's Genootschap*, dl. IX, bl. 216. Dit deel bevat nog een ander antwoord op dezelfde vraag, dat den zilveren eerepenning verwierf, bl. 253 en volgg. Volgens dezen Schrijver, bl. 387, is de Godsregeering over Israël niets bijzonders. Daar het volk door het uitleiden uit Egypte op treffende wijze gezegend was, zoo sprak dit sterker tot het hart dan de algemeene Voorzienigheid Gods over alle schepsel. Met den indruk daarvan, en ten einde het volk in het geloof aan des Heeren zorg te sterken, werd nu eene voorstelling in verband gebracht, alsof de Heere in bijzonderen zin het gebied over Israel op zich had genomen. Alleen op die wijze zou een levendig besef van 's Heeren Voorzienigheid bewaard kunnen blijven.

[3]) T. a. p., bl. 22.

[4]) T. a. p., bl. 16 en volg.

was metterdaad een regeeringsvorm, of beter nog wellicht, betrof den persoon van het souverein gezag. Met scherpen trek wordt dit door Witsius geteekend in het aangehaald vertoog. Meer principieel dan Saalschütz ziet hij niet de theocratie in de wet, maar veeleer keert hij de verhouding om. Er was niet eene theocratie, dewijl de Heere zelf op zoo bijzondere wijze het leven geregeld had, maar Hij deed dit, omdat aan Israël de theocratie geschonken was. De wetgevende macht is een deel, eene uiting van het souverein gezag. „De uitvoerende macht berust bij den Koning." Dus luidt art. 55 onzer Grondwet. Natuurlijk. Elke kluit van den akker behoort den eigenaar van het geheel. „De wetgevende macht", zoo zegt onze Grondwet voorts (art. 109), „wordt gezamenlijk door den Koning en de Staten-Generaal uitgeoefend." Wat beteekent dit? Ook in regeeringsstukken vindt men soms zelfs de Staten-Generaal alleen als wetgevende macht voorgesteld, zonder dat men gedwongen wordt aanstonds aan een drukfeil of de onhandigheid van een dommen klerk te denken. Toch is dit erger fout dan een vergissing in des Konings *naam*, hoezeer men, kwam dit eens voor, daarover wellicht juist zeer ontsteld zou zijn. Zijn de Staten-Generaal de wetgevende macht, dan zijn zij souverein, en is de Koning het niet. Ja, ook de voorstelling van eene met de Kamers gedeelde wetgevende macht kan niet worden gedoogd. Hebben zij deel in die macht, dan ook in het souverein gezag. Want daarin allermeest openbaart zich dit. De Koning is souverein, en daarom komt hem alleen en onverdeeld de macht van wetgeving toe, al is hij bij de uitoefening daarvan beperkt, dat hij geen wetten geeft dan door het orgaan des volks ook worden goedgevonden. Omdat de Heere Koning over Israël was, moest Hij zijn wet dus geven. Opmerkenswaard is het dan ook, gelijk Michaëlis zegt, hoe het recht daartoe niet hieruit afgeleid wordt, dat de Heere de Schepper van hemel en aarde is, maar uit de bevrijding van zijn volk, als het in Egypte was, en het inbrengen in Kanaän. „Wanneer uw zoon u morgen zal vragen, zeggende: Wat zijn dat voor getuigenissen, en inzettingen, en rechten, die de Heere, onze God, ulieden geboden heeft?

„Zoo zult gij tot uwen zoon zeggen: Wij waren dienstknechten van Faraö in Egypte; maar de Heere heeft ons door eene sterke hand uit Egypte uitgevoerd.

„En de Heere gaf teekenen, en groote en kwade wonderen, in Egypte, aan Faraö en aan zijn gansche huis, voor onze oogen;

„En Hij voerde ons van daar uit; opdat Hij ons inbracht, om ons het land te geven, dat Hij onzen vaderen gezworen had.

„En de Heere gebood ons te doen al deze inzettingen, om te vreezen den Heere, onzen God, ons voor altoos ten goede, om ons in het leven te behouden, gelijk het te dezen dage is." (Deut. VI: 20—24)

De theocratie volgt niet uit en op de wet, maar gaat daaraan vooraf. Voor zoover zich dit denken laat, zoude zij ook zonder die wet hebben bestaan.

De Heere was Koning over zijn volk. Terwijl hij voor andere natiën zijn gezag op menschen legt, die nu, van 's Heeren wege met heerschappij bekleed, daarom, ons niet als onfeilbare tolken van zijn' wil, in zijnen Naam, bij Godes gratie, macht kunnen oefenen, en schaduwbeelden zijner oorspronkelijke souvereiniteit zijn, — niet alzoo ging het bij Israël toe. Daar bestond die tweeheid niet. Voor Israël had de Heere het gezag aan Zich gehouden. Bron en drager der souvereiniteit waren hier één. De een bekleedt eene dienstbode met eene zekere mate van gezag tegenover het kroost. De kinderen hebben nu aan haar te gehoorzamen als weer op hare beurt, bij des vaders gratie, tot bevelen gerechtigd. Elders komt dit niet voor, en houdt de vader alle oefening van gezag aan zich. Zoo was het bij Israël. Hierin ligt het eigenlijke wezen der theocratie, waarom het dus geheel onjuist is, als Saalschütz [1]), — en dit vindt men tallooze malen terug [2]), — in het „bij de gratie Gods" van het aardsch gezag een theocratisch bestanddeel meent te kunnen zien. In het „bij de gratie Gods" wordt omgekeerd het niet-bestaan van een theocratie uitgesproken. Wel zegt het, dat in God de souvereiniteit haar bron heeft, maar tevens, — en hierop komt het aan, — dat de Heere niet onmiddellijk, in eigen persoon, regeert. In Israël,

---

[1]) T. a. p., bl. 23.

[2]) Zoo bij Dr. A. Pierson, *Oudere tijdgenooten*, bl. 128, alwaar van Groen van Prinsterer wordt gezegd: „Zijn theokratie was geen voorliefde voor monarchie of republiek, despotisme of grondwettig bestuur, maar brandmerkte elke regeering als een illusie, niet bestand tegen den stroom der menschelijke hartstochten, wanneer zij een staatsrecht huldigde, dat den grondslag van alle gezag: Gods wil en wet, ontkende." Dezelfde fout op bl. 137.

dit is het wezen der theocratie — deed de Heere zulks wèl. In zoover stelde Hij zich op ééne lijn met alle aardsch gezag. Gelijk de laatste mannelijke Oranjetelg onze Koning is, alzoo was God zelve de Koning Israëls. Daarom liet Hij zich dan ook, zegt Witsius (§ 9), een paleis bouwen reeds in de woestijn, met het heilige als verblijfplaats van 's Konings hofbeambten, en het heilige der heiligen als alleen voor de Goddelijke Majesteit zelve bestemd (Ps XCIX: 1). Evenals de Oostersche vorsten gewoonlijk in weinig toegankelijke plaatsen verwijlden, zoo troonde ook de Heere, opdat de bedoeling van zijn werkelijk koningschap te beter verstaan wierd, insgelijks in een streng afgesloten heiligdom (§ 10). Zooveel doenlijk slechts moest alles wezen als in een gewoon paleis. Daarom het brood steeds op tafel, en het vuur brandende (§ 13). De Heere wilde geacht worden onder zijn volk te wonen, evenals andere Koningen te midden hunner onderzaten hun verblijfplaats hebben. Ook slijt Israëls vorst allerminst in ledige rust zijn tijd. „Quidquid exspectari a vero Rege potest, abunde a Deo Israëlitis est praestitum." (§ 15) Niet alleen gaf Hij de wet aan zijn volk, maar ook werd door hem de rechtsspraak geoefend, met vermaning aan de „onder"-rechters, dat in wezen alle rechtspraak aan den Heere toekomt (§ 17). Art. 149 der Nederlandsche Grondwet luidt: „Er wordt alom in het Rijk recht gesproken in naam des Konings." Alzoo wordt ook in Deut. I: 17 gezegd: „Het gericht is Godes;" waarom het te zwaarder overtreding is, „als zij den rechtvaardige voor geld verkoopen, en den nooddruftige om een paar schoenen." (Amos II: 6) De Middelaar weigerde een geschil over erfrecht te beslissen. (Lukas XXXIII: 13 en 14) Maar waarlijk niet, omdat die aardsche aangelegenheid te laag was voor zijne aandacht. De drieëenige God, Koning van Israël, had immers uitspraak in de zaak van Zelafead's dochters gedaan. Maar Jezus Christus was Middelaar en niet Koning. Van daar het verschil.

Dit koningschap des Heeren viel niet weg, als het beloofde land was in bezit genomen. Het bleef, gelijk Gideon betuigt, ook toen er richters waren: „Ik zal over u niet heerschen, ook zal mijn zoon over u niet heerschen; de Heere zal over u heerschen". (Richt. VIII: 23) „O felices sub cœlesti hoc Rege Israëlitas, si bona sua novissent!" (§ 22)

Zelfs bleef de theocratie, toen het volk eenen Koning begeerde

als de volkeren van rondom. Niet 's Heeren gezag verviel, maar veeleer was omgekeerd het gezag der dusgenaamde Koningen niet volledig; minder dan dat, hetwelk anderen bezaten. De koningswet (Deut. XVII : 14 en volgg.), die in het vooruitzicht van des volks zondig begeeren gegeven wordt, bedoelt dan ook te voorkomen, dat die regenten op anti-theocratische wijze hun gezag oefenen. De Koning zal altoos door den Heere worden aangewezen. „Wanneer gij zult gekomen zijn in het land, dat u de Heere, uw God, geeft, en gij dat erfelijk zult bezitten en daarin wonen, en gij zeggen zult: Ik zal eenen Koning over mij stellen als al de volken, die rondom mij zijn;

„Zoo zult gij ganschelijk tot Koning over u stellen, dien de Heere, uw God, verkiezen zal;..."

Hoe luisterrijk Salomo's regeering ook was, toch wordt in de omstandigheid, dat te dier tijd eene vaste woonplaats voor den Heere gebouwd wordt, te duidelijker uitgesproken, dat ook toen nog zijn koningschap stand hield (§ 26). „Want de Heere heeft Zion verkoren, Hij heeft het begeerd tot zijne woonplaats, zeggende:

„Dit is mijn rust tot in eeuwigheid, hier zal Ik wonen, want Ik heb ze begeerd." (Psalm CXXXII : 13 en 14)

Aan des Heeren koningschap werd hulde ook door Nebukadnezar gedaan: „Het is de waarheid, dat ulieder God een God der goden is, en een Heere der Koningen" (Dan. II : 47); „zijne heerschappij is eene eeuwige heerschappij, en zijn koningrijk is van geslacht tot geslacht." (Dan. IV : 34) (§ 27) Neen, ook in de ballingschap zullen de kinderen Israëls niet worden „als de Heidenen en als de geslachten der landen zijn, dienende hout en steen." (Ezechiël XX : 32) De Heere zal zijne kracht en bescherming hun toonen. „Zoo waarachtig als Ik leef, spreekt de Heere: Zoo Ik niet met eene sterke hand, en uitgestrekten arm, en met eene uitgegotene grimmigheid over u zal regeeren!" Moge al onder de Koningen en in de dagen der gevankelijke wegvoering 's Heeren gezag eenigermate verduisterd zijn, — de theocratie duurde toch voort. Van den kant des volks werd de Heere afgezworen als de kreet weerklonk (Joh. XIX : 15): „Wij hebben geenen Koning dan den Keizer", (§ 32) maar ten volle eindigde 's Heeren koningschap eerst, als Hij zijn volk in de verstrooiing overgaf, en het zoo ophield als volk te bestaan (§ 33). Toen verdwenen, zal de theocratie in dien vorm nimmermeer wederkeeren (§ 34).

„Te dien dage," zoo luidt de Godsspraak bij den profeet Jesaia, „zal Israël de derde wezen met de Egyptenaren en met de Assyriërs, een zegen in het midden van het land.

„Want de Heere der heirscharen zal hen zegenen, zeggende: gezegend zij mijn volk, de Egyptenaars, en de Assyriërs, het werk mijner handen, en Israël mijn erfdeel!" (Jesaia XIX: 24 en 25) „En de Heere zal tot Koning over de gansche aarde zijn; te dien dage zal de Heere een zijn, en zijn naam een." (Zach. XIV: 9)

In al zijne heerlijkheid stond Salomo naar waardigheid derhalve nog onder den Koning van het kleinst gebied. Ook hier geldt, dat van vrouwen niemand geboren is, grooter dan hij, en toch is de minste in het koningrijk der hemelen meer dan deze. Zijn ambt, gelijk dat van alle andere vorsten, die over Israël en Juda heerschten, was niet in vollen zin een koningschap. De Heere was Koning. Wie in onze verhoudingen eene plaats mocht zoeken, waarmee hun ambt te vergelijken zij, deed het best wellicht aan den Gouverneur van Insulinde te denken. Ook voor den Indiaan zal het misschien niet altoos gemakkelijk zijn zich voor te stellen, dat de eigenlijke Koning, dien hij nooit aanschouwt, nog een ander is dan wie in Buitenzorgs paleis, van vorstelijke pracht omgeven, zetelt.

De Heere was Koning. Daarin lag het eigenlijk karakter der theocratie, en inzoover is zij niet een bijzondere *vorm* van regeering. Zij duidt op een bijzonder *persoon*, die regeert. De theocratie is monarchie. Maar dit is hetgeen eens voorkwam, dat de Heere zelf, en niet een mensch, optrad als monarch.

Op drieërlei eigenaardigheid in Israëls toestand vestigden we dan de aandacht. Het volk is 's Heeren bondsvolk, en daarom wordt het kind niet als deel des volks geboren, maar komt het daarin eerst door het teeken des Verbonds. De Heere is eigenaar van het land, waarom dit niet duurzaam kon worden vervreemd. De Heere legt voor dit volk geen gezag op een mensch als souverein, maar houdt hier deze waardigheid voor Zich. Een drietal trekken, die ook voor het recht onder Israël van groote beteekenis zijn.

Desniettemin, ja zelfs in nauw verband daarmee, blijft het aan Israël geschonken recht de maatstaf ter beoordeeling van alle andere rechtsorde, zoowel wat de beginselen betreft, als ook de

wijze, waarop de verbinding tusschen die beginselen en het leven was gelegd.

Aan vergelijking is vaak gevaar verbonden. Dit geldt niet het minst op het terrein des rechts. Met treffende juistheid wordt op een gansch niet denkbeeldig gevaar in dezen door von Hahn gewezen, als hij, tegenover Schmidt's werk: *Der principielle Unterschied zwischen dem römischen und germanischen Rechte* (1853)[1]) zijnen arbeid stelde: *Die materielle Uebereinstimmung der römischen und germanischen Rechtsprincipien.* (1856)

Von Ihering zet op keurige wijze uiteen, hoe een recht zoowel van anatomischen als van physiologischen kant bezien moet worden; niet „blosz von Seiten seines geistigen Gehaltes, seiner logischen Gliederung und Einheit", maar evenzeer naar „seiner praktischen Brauchbarkeit". [2]) Ja, van hoeveel belang eerstbedoelde arbeid ook wezen moge [3]), toch mag nooit vergeten worden, al geschiedt het zoo vaak, dat alle recht ten slotte bij uitnemendheid praktisch moet zijn; het leven niet drukken mag, maar dienen moet en steunen, en daarom soms gedoogd moet worden, gelijk de Romeinen ons met hun ius singulare hierin tot voorbeeld kunnen zijn, dat het leven den logischen samenhang des rechts, de *ratio* of *regula iuris*, hier of daar verstoort [4]).

[1]) Weinig gunstig oordeelt over dit werk von Ihering, *Geist des römischen Rechts*, dl. II. 1, 4de ed., noot 43 (bl. 58); noot 143 (bl. 124); noot 472b (bl. 308).

[2]) T. a. p., dl. I, 4de ed., bl. 48.

[3]) De zelfstandige behandeling van dit deel des rechts is zeer vergemakkelijkt geworden door de werken van von Ihering, Binding, Thon, Bierling, e. a.

Onder encyclopaedie wordt allerlei verstaan. Vaak worden met dien naam ook *lexica* gedoopt. Of eene verzameling van monographiën over verschillende deelen des rechts, zooals von Holtzendorff's *Encyclopädie der Rechtswissenschaft*. Zelden echter beperkt men dien naam tot de wetenschappelijke afpaling en verdeeling van de wetenschap. Schier immer toch brengt men ook daaronder wat vaak algemeene rechtsleer geheeten wordt. In Engeland spreekt men van *General Jurisprudence* of *Jurisprudence*. Maar omgekeerd is daarin dan tevens de encyclopaedie begrepen. Men zie hierover de in von Holtzendorff's *Deutsche Zeit-und Streit-Fragen* opgenomen studie van Grüber: *Das römische Recht als Theil des Rechtsunterrichtes an den englischen Universitäten* (a°. 1889); zeker niet het minst belangrijke geschrift onder de vele, welke hun ontstaan te danken hebben aan den in de laatste jaren, vooral in Duitschland, over de methodologie van het recht gevoerden strijd, waarin de uitnemendste mannen zich hebben doen hooren.

[4]) L. 16 D. I. 3: „Ius singulare est, quod contra tenorem rationis propter aliquam utilitatem auctoritate constituentium introductum est." Maar juist om de afwijking van de aangenomen rechtsbeginselen kan zoodanige bepaling niet verder worden doorgetrokken; l. 14: „Quod vero contra rationem iuris receptum est,

In gelijken trant nu wijst ook von Hahn er op, hoe het recht op tweeërlei wijze kan behandeld worden. „Man kann dasselbe an sich, und man kann es als Mittel auffassen.

„Nach der ersten Auffassung geht man von der Untersuchung des Inhalts der einzelnen Rechtssättze aus, sucht dieselben zu präcisiren und gruppirt sie nach ihrem Inhalt." [1]) Men let daarbij niet op hetgeen, waaraan de bepalingen dienstbaar zijn; of zij ter verwezenlijking van één oogmerk dan wel van meerdere strekken; of zij op zich zelven dan wel met hulp van andere factoren het doel moeten bereiken. Gansch anders daarentegen gaat men bij de tweede methode te werk. „Alle diese nach der ersten Auffassung vernachlässigten Momente finden nach der zweiten Auffassung nicht nur Berücksichtigung, sondern gerade sie sind es, von welchen principiell ausgegangen wird. Es wird ein bestimmtes Lebensverhältnisz in 's Auge gefaszt und untersucht, ob und wie weit die dasselbe beherrschende sittliche Idee durch Geltendmachung von Rechtssätzen realisirt werden kann, wie weit es Rechtsverhältnisz ist." Tevens blijkt dan inhoever de betrekking tot ander terrein behoort, en ligt het voor de hand de voorschriften van verschillenden aard, die te samen de levensbetrekking beschermen, nevens elkaar voor te stellen, of ook in dooreengestrengeld verband. Zoo noodig kan een voorbeeld deze bedoeling verduidelijken. Het is mogelijk de rechtsvoorschriften, die het huwelijk betreffen, alleen in onderling verband te beschouwen; de verhouding dier voorschriften tot elkander na te gaan, en die tot rechtsinstituut ineen te zetten.

In die richting bedoelt ons art. 83 van het Burgerlijk Wetboek

---

non est producendum ad consequentias." En l. 15: „In his, quae contra rationem iuris constituta sunt, non possumus sequi regulam iuris."

Tegenover het *ius singulare* wordt door velen het in overeenstemming met de grondbeginselen ontwikkelde, normale, recht *ius commune* geheeten. O. a door Arndts, *Juristische Encyclopädie und Methodologie*, 8ste ed., § 29. IdemModderman, *Handboek voor het Romeinsch recht*, dl. I, bl. 21.

Anderen bezigen *ius commune* voor het algemeene, voor allen gelijkelijk geldende recht. Zoo Hölder, *Institutionen des römischen Rechtes*, 2de ed., bl. 12. Met het oog op Instit. I. 2 § 6 ware dit eer *ius generale* te noemen. Maar volgens Instit. II. 11 pr. en § 3 kan daarvoor even goed *ius commune* worden gezegd.

Salkowski, *Lehrbuch der Institutionen*, 3de ed., bl. 7, verstaat onder *ius commune* het een zoowel als het ander.

[1]) T. a. p., bl. XXIII.

te leiden, hetwelk zegt: „De wet beschouwt het huwelijk alleen in deszelfs burgerlijke betrekkingen."

Evenzeer echter is het mogelijk de zedelijke idee dezer betrekking op den voorgrond te stellen, om daarna, naar het verband harer geledingen, de rechtsvoorschriften te ordenen. Niet op hunne onderlinge verhouding wordt dàn bij de schikking gelet, maar op de plaats, welke zij innemen in het geheel dezer levensbetrekking. Telkens laat men dan als het ware openingen niet ingevuld, wijl daarvoor bepalingen gelden van ander gehalte. Men handelt als de vrouw, die op het nog ledige stramien het geheele patroon als afgewerkt reeds ziet, en nu begint met achtereen te borduren alles waarvoor wol vereischt wordt van groene of roode kleur. Op zich zelf geven die figuren dan geen beeld terug. Maar in verband met wat door wol van andere kleur daaraan nog wordt toegevoegd, zullen deze grillige brokstukken een prachtig, gansch samenhangend bloemwerk vormen.

Zoo kan dàn het recht worden bezien uit anatomisch en uit physiologisch oogpunt, gelijk von Ihering zich uitdrukt; òf op zich zelf òf als middel, gelijk door von Hahn wordt gezegd.

En dit tweeërlei standpunt nu, zoo merkt de laatste Schrijver op, doet het gevaar ontstaan dat, wanneer twee of meer wetgevingen met elkaar zullen vergeleken worden, men de eene dàn neemt in haar anatomisch en de andere in haar physiologisch bestaan, en zoo tot gansch verkeerde gevolgtrekkingen geraakt. Ja ook is men volgens Hahn niet zelden in dit euvel vervallen. Bepaaldelijk bij eene vergelijking van het Romeinsche en het Germaansche recht. Terwijl op het eerste meestal de systematische methode wordt toegepast, en bij de voorschriften inzonderheid op datgene gelet wordt, waardoor de juridische constructie van een instituut mogelijk is, wordt het Germaansche recht in den regel meer van ethischen kant bezien. Men gaat daarbij veelal van de levensbetrekking uit, en van de zedelijke idee, welke daarin hare uitdrukking moet vinden. Ook acht hij dat verschil in wijze van behandeling allerminst toevallig.

Van Romeinsch recht sprekende, bedoelen wij als gewoonlijk het privaatrecht alleen. Moge al Rein's arbèid *Das Criminalrecht der Römer,* en veel meer nog Mommsen's *Römisches Staatsrecht,* ons de belangrijkheid ook van andere deelen uit Rome's rechtswereld doen kennen, — toch staat om meer dan ééne reden het

privaatrecht in gewicht bovenaan. — En dit niet het minst om de hooge, zij het ook eenzijdig overdreven, mate van zelfstandigheid, welke dit recht kenmerkt. Met een scherpen blik trachtte men alles daaruit te verwijderen wat van andere substantie was. Vandaar echter kwam tevens in de ontvouwing van het recht, in den vorm, waarin het voor later eeuwen bewaard werd, de abstract-juridische zijde telkens naar den voorgrond, gelijk het dan ook daardoor gebeuren kon, dat veler voorstelling van het Romeinsche leven aan zoo tastbare, zij het ook eerst in lateren tijd meer ontdekte, onjuistheid mank gaat. Hoe velen hebben zich niet geërgerd aan wat in hun oog bewijs van barbaarsche zeden was, dat aan den *paterfamilias* over wie aan zijn gezag onderworpen waren, het *jus vitae ac necis* werd toegekend, wat zeker ten deele hieruit verklaard moet worden, dat in de *patria potestas* oudtijds het ouderlijk gezag en dat der burgerlijke Overheid, onder Israël reeds gescheiden (Deut. XXI: 18 en volgg), hier vereenigd lag, maar voor een deel ook uit het rekening houden met den invloed, die van andere factoren kon uitgaan, en ook metterdaad lang is uitgegaan. De persoonlijke verhouding tusschen ouders en kinderen werd waarlijk niet alleen door het rechtsvoorschrift beheerscht, al zoude men bij den eersten oogopslag meenen, dat geen ander element hierbij in aanmerking kwam. In zijne *Untersuchungen über die romische Ehe* [1]) zegt Roszbach, dat als de man *alieni iuris* was, de vrouw, welke in *manu mariti* en dus *filiae loco* was, rechtens met hem onder hetzelfde gezag verkeerde, en zij dus tegenover haren schoonvader *neptis loco* was. Toch wordt, naar hij meent, op grond alleen van de feitelijke verhoudingen, ook zulk eene vrouw gezegd in de macht des mans te zijn. Gelijk in denzelfden trant door Hölder verklaard wordt: „Die Ehefrau gleich der Tochter, die Mutter gleich einer Schwester zu behandlen ist dem römischen Leben nie eingefallen." [2])

Ja, het is oppervlakkigheid van te wanen, om een ander punt te noemen, dat het kortweg vooruitgang in het leven der oude Romeinen teekent, toen in den aanvang van den keizertijd verschillende wettelijke maatregelen genomen werden, onder-

---

[1]) Bl. 11.

[2]) *Die römische Ehe*, bl. 10.

scheidene rechtsvoorschriften werden uitgevaardigd, om tegen eene te harde behandeling der slaven te waken. Veeleer is vlak het omgekeerde waar. Moge al, gelijk Troplong poogt aan te toonen [1]), de invloed van het Christendom in het tot stand komen van die bepalingen zijn op te merken, — dat zij noodig waren, wijst op een zedelijk verval. De behoefte aan zoodanig ingrijpen werd eerst gevoeld, toen allengs de tucht zoo verslapt, het levenspeil dermate gezonken was, dat een billijke bejegening niet meer van hooger beginsel en macht der openbare meening mocht worden verwacht.

Zoo dient bij eene vergelijking van het Romeinsche recht met dat van andere volken niet geringe voorzichtigheid in acht te worden genomen. En zoo ooit dan geldt dit, wanneer men het stelt tegenover het Mozaïsch recht. Reeds is het moeielijk met nauwkeurigheid aan te wijzen hoever de grenzen van dit laatste gaan.

Niet alleen zijn er vermoedelijk nog tal van bepalingen onder Israël geweest, die metterdaad golden als voorschriften van recht, hoezeer zij ons niet zijn bewaard gebleven [2]), — aan den anderen kant loopt men grootelijks gevaar menigerlei tot het recht te brengen, wat toch daartoe niet behoorde. Dit laat zich aanstonds reeds verklaren uit het bijzondere karakter, hetwelk aan Israëls recht, dank zij zijnen oorsprong, of beter nog wellicht, door de openbaring daarvan geschonken, buiten twijfel toekomt.

---

[1]) *De l'influence du Christianisme sur le droit civil des Romains*, bl. 146 en volgg.

[2]) Voor andere volken geldt dit te meer, gelijk dan ook von Ihering in zijne schoone beschouwingen over de *Differenz des formulirten und wirklichen Rechts* ons waarschuwt (*Geist des römischen Rechts*, dl. I, 4de ed., bl. 35), „das Recht irgend einer Zeit nicht mit ihren Rechtssätzen zu identificiren..... Was wir an dieselben haben, ist das Bewusztsein der Zeit *uber* ihr Recht, nicht das Recht selber..... Es scheint freilich höchst gewagt, wenn der vielleicht um mehrere Jahrtausende später lebende Historiker sich vermessen wil, den Rechtssätzen der Vergangenheit erst ihre wahre Gestalt zu geben; es klingt paradox, dasz ein Rechtssatz lange nachdem er aufgehört hat zu existiren, erst entdeckt werden soll. Aber ist dies in der That so vermessen? Wie manche geschichtliche Erscheinung wird erst begriffen, nachdem sie längst vorübergegangen ist, wie manche Persönlichkeit erst richtig gewürdigt, nachdem das Grab sich über ihr geschlossen hat. Jede Zeit ist ein Räthsel, das nicht sie selber, sondern erst die Zukunft löst." De historische idee. Hoe wordt hare juistheid in onze dagen ook ten aanzien der Fransche revolutie bevestigd. Niet het minst door Taine's voortreffelijken arbeid. Tusschen de oorspronkelijke stukken en de oorspronkelijke beschouwingen gaapt niet zelden het grootste verschil.

„Alle ziel zij de machten, over haar gesteld, onderworpen: want er is geene macht dan van God, en de machten die er zijn, die zijn van God verordend". (Rom. XIII : 1) De vermaning, door meer dan ééne hiërarchie en meer dan één bestuur ook in anderen kring gretig aangegrepen, om zoo mogelijk alle verzet neer te drukken, edoch, gelijk uit het verband zonneklaar blijkt, alleen voor de verhouding tot 's lands Overheid, die het zwaard draagt, geschreven, — bindt ons om 's Heeren wil, aan al wat zij verordent, voor zoover zij niet van ons iets wenscht, dat ons met een ander van Gods geboden in strijd brengt. Ook het overtreden van eene politie-verordening is zonde. Niet altoos direct, maar wel indirect. Middellijk geldt zoodanig gebod als eene verordening des Heeren. Wellicht wijkt het af van het door den Heere voor ons leven in dat geval geteekend plan. Nochtans zijn we, zoolang niet een stellige eisch des Heeren daartegenover staat, tot gehoorzaamheid gehouden. Zoo werd de verhouding van dit leven, sinds de zonde door wolken 's Heeren bestek verdonkerde. Eenmaal nochtans heeft het in Goddelijk erbarmen Hem behaagd voor een bepaald volk en naar den eisch daarvan tot in het kleine zelfs de rechtsorde te geven. De sluier was weer opgelicht, of beter nog, de Heere drong door den sluier heen om de stekken te zetten en de lijnen te trekken, gelijk het naar Goddelijke volmaaktheid in dien tijd en daar ter plaatse wezen moest. Maar zoo viel dan ook voor Israël die scheiding, die onderscheiding van middellijke en onmiddellijke overtreding weg. Van iedere rechtsbepaling was de schennis niet slechts, om deze uitdrukking te bezigen, betrekkelijk, maar volstrektelijk kwaad. Het muilbanden van den dorschenden os, het niet-leenen aan den arme, het vervolgen van den schuldenaar ook in het Sabbathjaar, en het plegen van afgoderij, — al werd het verschil van aard tusschen deze bepalingen niet opgeheven, — stonden in dit opzicht toch op dezelfde lijn, dat wie er tegen inging een onmiddellijk voorschrift Gods overtrad.

En nog te meer is de moeielijkheid om in dezen te vinden wat tot het recht behoort, te begrijpen uit den vorm waarin het Mozaïsch recht is gesteld geworden, en het verband waarin het tot ons is gekomen. Geen der deelen van den Pentateuch geeft ons de rechtsorde in haar geheel en zonder tusschenvoeging van andere elementen, gelijk dit trouwens als van zelf door den

aard ook van dit gedeelte der Heilige Schrift wordt medegebracht. Het leven in zijn vollen omvang staat daar op den voorgrond; is de gedachte, welke de bepalingen èn beheerscht èn verbindt. De bedoeling is niet in de eerste plaats met nauwkeurigheid aan te wijzen wat al, wat niet, binnen het kader der rechtsorde viel, als wel te doen zien, welke voorschriften te samen moesten dienen tot bescherming der onderscheidene betrekkingen. Het recht ligt met allerhande regelen van ander allooi vermengd. Op verschillende wijze heeft men dan ook reeds gepoogd tot eene zuivere schifting te komen. Zoo door op het verschil van benaming te letten, dat in dit opzicht wordt aangetroffen [1]), gelijk men ook in onze Staten-vertaling van wet, gebod, inzettingen, rechten, gesproken vindt. Toch is het moeielijk op die wijze een richtsnoer te erlangen, hetwelk voor de scheiding vaste lijnen trekt, en zoo meent dan ook Schnell [2]), dat het bezigen van verschillende uitdrukkingen samenhangt met het licht, hetwelk men op de bepalingen wenschte te doen vallen; het standpunt van waar men ze bezag; naar gelang de nadruk gelegd werd op de wijze van mededeeling, op haar bindend karakter, op hare kracht voor den rechter, of eindelijk, als getuigenis, op de in het oog springende redelijkheid.

Maar hoe dit ook wezen moge, door niemand zal geloochend worden, dat de draden van het Mozaïsche recht met draden van andere soort tot een zeer dicht weefsel zijn ineengevlochten, en tevens, gelijk ook met het oog daarop niet vreemd is te achten, dat ook wat zeer bepaaldelijk tot het recht behoort, veelal met den het meest naar het leven gekeerden kant ons geteekend wordt, gelijk tot zelfs in de uitdrukkingen de polsslag van het volle leven zeer krachtig wordt gevoeld.

In dit opzicht vormen het Mozaïsch recht en het Romeinsche eene ras te bespeuren en zeer scherpe tegenstelling.

Nochtans hoe breed men ook dit onderscheid poge uit te meten, en hoe veel men op rekening wille stellen van het verschillend standpunt bij de ineenzetting en voorstelling ingenomen, toch gaat het niet aan het zeer diepe verschil te

---

[1]) Zoo vertaalt Saalschütz, t. a. p., bl. XXIV noot * de woorden *Thorah, Mizvah, Choq* en *Mischpat* door *Weisung, Gebot, Satzung, Rechtsbestimmung*. Toch beteekent *Mischpat*, zegt hij, ook richtsnoer. Zoo Exod. XXVI : 30.

[2]) T. a. p., bl. 47.

miskennen, dat ook op het terrein van het privaatrecht, zelfs in de meest algemeene beschouwingen en uitgangspunten, tusschen Romeinsch en Mozaïsch recht bestaat.

Het vinden van den geest des rechts behoort, gelijk van Ihering naar waarheid zeker opmerkt [1], tot de zwaarste problemen, en moeielijk kan ooit in positieve kennis eene te breede basis voor beschouwingen van dien aard worden gezocht. Daarom is het van te meer belang, wanneer, met eenigen waarborg van grondig onderzoek, eenstemmigheid ten aanzien van dergelijke punten is bereikt. En zoo maak ik mij dan ook niet aan te gewaagde voorstelling schuldig, wanneer ik op het eenzijdig, het absoluut karakter van het subjectieve recht, gelijk dit te Rome bestond, uwe aandacht vestig.

Mogen volgens von Ihering, Arnold [2], e. a., de Romeinen aanspraak maken op de eere, dat een zelfstandig privaatrecht bij hen het eerst tot ontwikkeling kwam, toch verzuimt ook von Ihering niet op te merken, dat de gewone schommeling van den slinger ook hier niet ontbroken heeft, en men, wat trouwens niet vreemd is te achten, in dit streven naar een van allen vreemden smet gezuiverd privaatrecht niet aanstonds de juiste maat gehouden heeft; ja, dat het Romeinsche recht in dit opzicht nimmer den indruk dier overdrijving heeft verloren [3].

Alle privaatrecht had bij de Romeinen het karakter van heerschappij, zij het al, dat de betrekkingen, waarbij dit recht te pas kwam, b.v. het huwelijk, wel niet het meest aan heerschappij deden denken [4]. Nochtans, zoo meent von Ihering, lag niet daarin eene eigenaardigheid van het Romeinsche volk, en is in die opvatting slechts het juiste getroffen. De eigenaardigheid, waarop men hier stuit, ligt in de mate der heerschappij, in het volstrekt absolute der bevoegdheid, terwijl de grond daarvan in de gedachte lag, dat het individu zelf de bron van zijn recht, en mitsdien zijn eigen wetgever is (*αὐτὸς νόμος*) [5]. „Die subjective Rechtssphäre eine That und Production des Individuums und darum lediglich seiner Autonomie anheimgestellt, die Un-

---

[1]) T. a. p., dl. I, 4de ed., bl. 45.

[2]) *Cultur und Recht der Römer*, bl. 53.

[3]) T. a. p., dl. II. 1, 4de ed., bl. 292 en volgg.

[4]) T. a. p., dl. II. 1, 4de ed., bl. 139.

[5]) Aldaar bl. 147. Zie ook bl. 141.

statthaftigkeit aller Eingriffe in dieselbe gegen den Willen des Berechtigten, sei es von Seiten Einzelner, sei es von Seiten des Staats — das war die Quintessenz des römischen Rechtsgefühls". [1])

Slechts voor zoover de eischen van het algemeen het volstrekt noodig maken, wordt door de lex publica een inbreuk op het terrein van het in zichzelf absolute privaatrecht gemaakt. Die onbeperkte macht, welke in alle subjectief recht lag, teekent zich zoo duidelijk in de bevoegdheid van het hoofd des gezins tegenover zijne huisgenooten; van den schuldeischer ten opzichte van den schuldenaar; van den eigenaar met betrekking tot zijn eigendom, bepaaldelijk ook voor zooverre hij daarover bij testament beschikken wil. Het Germaansche recht kende de testamenten niet. Eerst in de latere middeneeuwen werd het onder invloed der kerk toegelaten, maar ook toen bleef het oorspronkelijk familie-erfrecht voor een goed deel onschendbaar. Heden ten dage wordt van Katholieke zijde de meest onbeperkte vrijheid verdedigd, gelijk dit bij name door Le Play is gedaan. In het Romeinsche recht bestond oudtijds zoodanige bevoegdheid, gelijk de *Lex XII tabularum* verklaart: *„Uti legassit super pecunia tutelave suae rei, ita jus esto." „Was er bestimmt, ist Rechtens."* Zulk eene bepaling, zegt von Ihering, heeft naar hetgeen de geschiedenis ons doet kennen, nergens nog bestaan. En even absoluut als de bevoegdheid tot beschikken bij testament was, bestond zij ook voor wat het verkeer onder levenden betreft. Onbeperkt was het recht van vervreemding, van verdeeling, van verkrijgen.

De macht van den schuldeischer tegenover den schuldenaar vertoonde dezelfde trekken. Was er slechts één crediteur, dan was verkoop van den verplichte *trans Tiberim* als slaaf geoorloofd, waarmee de juridische persoonlijkheid te loor ging, terwijl bij eene veelheid van schuldeischers zelfs de *Lex XII tabularum* het *in partes secare* gedoogde.

Het absoluut karakter eindelijk van de *potestas* in het gezin is voldoende bekend.

Nochtans sproot uit deze opvatting langen tijd weinig nadeel. „Jene abstracte Freiheit des Rechts fand factisch im römischen Leben ihr richtiges Masz und Ziel." Buiten het recht waren er

---

[1]) T. a. p., bl. 57.

nog andere machten, die tot het houden van het goede spoor medewerkten. „Es ist nicht nöthig," merkt terecht von Ihering op, „dasz alles, was unterbleiben soll, gerade durch das Gesetz verboten werde, die Sitte kann dasselbe bewirken, wie das Gesetz." De waarheid dezer uitspraak kan niet geloochend worden. En ongetwijfeld heeft dan ook in dit opzicht de macht der censoren, gelijk zij in afwijking van hare oorspronkelijke bestemming langen tijd geoefend werd, zich krachtig doen gevoelen. Maar dit neemt niet weg, dat toch de rechtsopvatting onjuist bleef [1]), deze te gevaarlijker wordt, naarmate de werking dier buiten het recht gelegen factoren zich minder gelden doet [2]), en zoo de receptie van het Romeinsche recht zonder onderzoek naar het bestaan en de beteekenis dier machten in de omgeving, waarvoor dat recht nu dienen moest, in te bedenkelijker licht verschijnt. Mag het zeker als oppervlakkigheid worden gewraakt, om bij de beschouwing van het Romeinsche recht geen rekening te houden met hetgeen de uitoefening van het recht goeddeels beheerschte, dan geldt datzelfde verwijt voor het overnemen van dat recht, na het van dat *milieu* te hebben losgemaakt. Ja, in zekeren zin kon dan worden gezegd, dat niet het Romeinsche recht is gerecipieerd geworden, maar daarvan slechts eene caricatuur.

Doch hoe gematigd het gebruik moge zijn geweest, dat de Romein van zijne absolute bevoegdheid maakte, — zij hield daarmee toch niet op te bestaan.

Ja, al erkende men, dat zoo magistraat als voogd hunne macht alleen bezaten, de een ten dienste van den Staat, de ander in het belang des minderjarigen, en al waren zij, wat ook op hun bestuur zelf moeielijk zonder invloed bleef, aan het eind daarvan tot rekenschap verplicht, — voor den duur hunner werkzaamheid, merkt von Ihering op [3]), hadden zij geen plicht, maar uitsluitend recht. In het op elkaar doen volgen werd hoogstens een uitwendig

---

[1]) Zoo zegt Arnold ook, t. a. p., bl. 52: „die Sitte bildete gerade in der ältern Zeit im nothwendiges Complement des Rechts, und nur ein Volk, das wie das römische ursprünglich unter der strengsten Zucht der Sitte stand, konnte ein solches Recht ertragen."

[2]) Zeer te recht wijst Schmidt, t. a. p., bl. 14 en volg., er op, dat foutieve opvattingen in de fundamenteele begrippen van het privaatrecht haren schadelijken invloed op den duur ook in het overig deel des rechts zullen openbaren. Er is samenhang. Er is eene *encyclopaedie*.

[3]) T. a. p., dl. II. 1, 4de ed., bl. 297.

verband gelegd. Tot het dooreenvlechten dezer twee, tot eene ware eenheid, wist men niet te komen. Het recht was geen recht; de macht hield op macht te wezen, zoo daaraan het karakter van het absolute ontbrak.

Het Germaansche recht heeft volgens Ahrens deze eenzijdigheid gemeden [1]). Naar von Ihering meent, hangt deze voorstelling samen met het weinig scherp trekken van de rechtsgrenzen in de school van Krause. Voor het verband van ons betoog wordt niet vereischt hierop verder in te gaan. Te minder, wijl in dit opzicht zoo groot verschil tusschen het Romeinsch en het Mozaïsch recht bestaat. In dit laatste vinden we zoo absolute machtsbevoegdheid geenszins. Het recht werd hier veeleer door den plicht beheerscht. De gedachte, waaraan het recht dienstbaar was, legde tevens daarvan de grens.

Het recht bestond niet anders dan als beperkte macht. In de beperking lag geene tegenspraak, maar veeleer de natuurlijke grens der bevoegdheid.

In de eerste plaats legt het Mozaïsch recht zeer sterken nadruk op den plicht om acht te geven op alle ordening, door den Heere voor het leven gesteld. Het miskennen daarvan wordt soms niet minder streng gestraft dan het aantasten van zijnen heiligen Naam, of van zijn in den mensch geschapen evenbeeld.

Het vonnis des doods staat op alle bloedschande; overspel; het grovelijk schenden van de tusschen de geslachten, of tusschen mensch en dier getrokken grens; „al wie eenige van deze gruwelen doen zal; die zielen, die ze doen, zullen uit het midden van haar volk uitgeroeid worden." (Lev. XVIII: 29; XX: 11 en volgg.; Deut. XXII: 22)

„Het kleed eens mans zal niet zijn aan eene vrouw, en een man zal geen vrouwekleed aantrekken: want al wie zulks doet, is den Heere, uwen God, een gruwel." (Deut. XXII: 5)

Door gansch bijzondere bepalingen poogt de Heere het letten op zijne ordeningen in te scherpen; tegen het uitwisschen der lijnen, het verrukken der grenzen te waken.

Driemaal komt het verbod voor, meestal dus vertaald: „Gij zult het bokje niet koken in de melk zijner moeder." (Exod. XXIII: 19, XXXIV: 26; Deut. XIV: 21) Velerlei verklaring is

[1]) *Juristische Encyclopädie*, bl. 339.. Zie ook Arnold, t. a. p., bl. 57.

van deze plaats beproefd. Volgens Saalschütz [1]) spreekt de tekst in het algemeen van der dieren jongen. Voorts acht hij het verkeerd nadruk op de slotwoorden te leggen. Toch ziet ook hij de voorname beteekenis dier bepaling hierin, dat bij het gebruik van 's Heeren schepping rekening zal gehouden worden met de daarin door Hem gelegde bestemming.

De melk is door den Heere tot voeding van het kroost gegeven. Opdat het besef hiervan levendig zij, wordt eene handeling verboden, van die bestemming zooverre verwijderd, dat dit voedsel gebruikt wordt, niet om het leven tot ontwikkeling te brengen, maar vlak omgekeerd, om het dier te bereiden als spijs.

„Gij zult niet ploegen met eenen os en met eenen ezel tegelijk". (Deut. XXII: 10) Buiten eene overweging van barmhartigheid, inzoover deze samenvoeging het trekken verzwaart, — ligt volgens Saalschütz hierin ook de vingerwijzing, dat de soorten uiteen gehouden moeten worden, en zoo, ware het paard in Palaestina bekend geweest, een naast elkander stellen van dit dier en den os insgelijks zou verboden zijn [2]).

„Gij zult mijne inzettingen houden: gij zult geen tweederlei aard uwer beesten laten samen te doen hebben, uwen akker zult gij niet met tweederlei zaad bezaaien, en een kleed van tweederlei stof, dooreen vermengd, zal aan u niet komen." (Lev. XIX: 19; Deut. XXII: 9 en 11)

De schepping is niet eene *tabula rasa*, waarop gij, o! mensch, uwe lijnen trekken zult, en de verdeeling maken naar het u gevalt. Gij zult niet van buitenaf, volgens uw goeddunken, eene bestemming daarin dragen, maar omgekeerd, zoeken naar de bedoeling, door den Heere daarin geplant; de bedoeling waarom alleen Hij het tot aanzijn riep. Wat uwe dochter worden, waartoe zij zich voorbereiden zal, hangt niet, o! ouders, af van uwen lust alleen; veel minder van den haren. Naar haar roeping zult gij vragen, in den regel kenbaar uit aanleg, omgeving, maatschappelijken stand, en aan het vervullen van die roeping zal dienstbaar zijn het onderricht, dat gij voor haar zoekt.

Ja, niet slechts is er eene algemeene roeping zoo voor de vrouw als voor den man. Geen kind komt ter wereld, waarvoor de Heere niet eene levenstaak bereid heeft, en met het

[1]) T. a. p., bl. 179.
[2]) T. a. p., bl. 176.

oog waarop Hij aanleg en vermogen schonk of onthield. De instrumenten, waarvan zich de Heere voor het vormen van den Bijbel bediend heeft, waren door Hem daartoe bereid. De gezonde ontwikkeling van een volk moet lijden, zoo in een of ander opzicht de krachten, die het leven eischt, te zeer worden gemist. Een „geleerd proletariaat" spreekt van tweeledig gebrek. Tegenover de opeenhooping hier staat ontblooting ginds. Van den Heere mag worden gewacht, dat Hij, rekening houdende met de behoeften des volks, daarnaar reeds in den moederschoot de kinderkens formeert. Verstaan we het daarom wèl. Evenals de Heere veelal voor de vrouw van onze? — neen, van zijne keuze, — liefde in het harte werkt, en op die wijze hen te samen brengt, wier eenheid Hij gewild heeft, — zoo legt Hij vaak in de neiging van den knaap voor eenigen werkkring de aanwijzing van hetgeen, waartoe Hij hem bestemde. De vraag wat het kind *wil* worden, mag dan ook alleen met deze bedoeling worden gesteld, dat zoo wellicht zal te bespeuren zijn, wat hij worden *moet*. Wellicht. Het geldt hier geen onfeilbare orakelspreuk. Evenzeer als soms de ontbrande genegenheid onderdrukt moet worden, in stee van aangeblazen, kan het antwoord van het kind grootelijks verschillen van wat de Heere zeggen zou, liet Hij zich dus hooren.

Toch sproot de beperking, die we in het Mozaïsch recht voor de subjectieve bevoegdheid vinden gesteld, waarlijk niet alleen uit de aan de betrekkingen ten grondslag liggende gedachte, en de aan de dingen gegevene bestemming voort.

Er is meer. Reeds bij oppervlakkige beoefening van dit recht wordt de aandacht getrokken door de barmhartigheid, die als een gouden draad door het weefsel trekt. Ware barmhartigheid kan niet door de wet gewaarborgd worden. Van barmhartigheid een rechtsplicht te maken is altoos onjuist. Iets anders echter is het waken tegen eene praktijk van onbarmhartigheid; eene heining te plaatsen, waarachter voort te dringen wordt belet.

Tot barmhartigheid wordt op allerhande manier vermaand. Reeds jegens het dier, gelijk de Heere ook van Zichzelven zegt: „En ik zou die groote stad Nineve niet verschoonen? waarin veel meer dan honderd en twintig duizend menschen zijn, die geen onderscheid weten tusschen hunne rechterhand en hunne linkerhand; *daartoe veel vee?*" (Jona IV : 11)

De dorschende os zal niet gemuilband wezen (Deut. XXV : 4)

„Gij zult ook eenen os, of klein vee, hem en zijn jong, op éénen dag niet slachten." (Lev. XXII: 28) „Wanneer een os, of lam, of geit zal geboren zijn, zoo zal die zeven dagen onder zijne moeder zijn; daarna, van den achtsten dag en daarover, zal hij aangenaam zijn tot offerande des vuuroffers den Heere." (Lev. XXII: 27)

Wie een vogelnest met jongen of eieren vindt, en de moeder daarop zit, zoo zal deze ganschelijk vrijgelaten worden, en zullen alleen de jongen worden genomen. (Deut. XXII: 6 en 7) Ja, opmerking verdient het, hoe dit voorschrift wordt aangedrongen met de woorden „opdat het u welga, en gij de dagen verlengt."

De belofte van het vijfde gebod wordt hier herhaald, als vingerwijzing tevens, hoe ook onder de dierenwereld van den band der afstamming iets gevoeld wordt, en dit gevoel aanspraak op verschooning heeft.

Doch niet alleen tegenover het dier zal barmhartigheid worden betracht. Veel meer nog, gelijk de Schrift zelve dit met betrekking tot den dorschenden os verklaart, geldt zulks ten aanzien van den mensch. Schier ontelbaar zijn de plaatsen, waar de plicht tot mededoogen jegens weduwe en wees, den arme en den vreemdeling, aan het volk wordt voorgehouden. En niet alleen wordt op die wijze een zedelijk voorschrift gegeven, maar ook wordt hier en daar de uitoefening van het recht ter wille der barmhartigheid binnen zekere grenzen teruggedrongen. Zoo treffend komt dit uit in de verhouding van schuldeischer en schuldenaar; en dit te meer, wijl ook ten aanzien daarvan het Romeinsche recht zijn absoluut karakter niet verloochent.

„Wanneer gij aan uwen naaste iets zult geleend hebben", dus heet het in Gods Woord, „zoo zult gij tot zijn huis niet ingaan, om zijn pand te pand te nemen;

„Buiten zult gij staan, en de man, wien gij geleend hebt, zal het pand naar buiten tot u uitbrengen." (Deut. XXIV: 10 en 11)

„Indien gij eenigszins uws naasten kleed te pand neemt, zoo zult gij het hem wedergeven, eer de zon ondergaat:

„Want dat alleen is zijn deksel, het is zijn kleed over zijne huid; waarin zou hij liggen? het zal dan geschieden, wanneer hij tot Mij roept, dat Ik het zal hooren: want Ik ben genadig!" (Exod. XXII: 26 en 27. Deut. XXIV: 13)

Het kleed der weduwe zal ganschelijk niet te pand genomen worden (Deut. XXIV: 17), en eveneens geldt dit voor de molen

steenen. Daarmee werd alle middel tot levensonderhoud benomen; „hij neemt de ziel te pand." (Deut. XXIV : 6)

Zoo vestigden we dan op tweeërlei beperking de aandacht. De eerste voortvloeiend uit de door den Heere aan het geschapene gegeven bestemming, en de bedoeling tot het houden der grenzen, die Hij trok, te manen; en de andere om een dam tegen te grove uiting van onbarmhartigheid op te werpen.

Eindelijk hebben we thans nog te wijzen op het minder absoluut karakter, dat in tegenstelling van wat te Rome gold, ook het recht in zich zelf reeds had. Met name komt dit uit voor wat den eigendom betreft. Te recht wijst Kübel [1]) in zijn lezenswaardige studie op de scherpe tegenstelling, die heden ten dage ten aanzien van dit punt bestaat. Wordt eenerzijds het recht van den eigenaar op de spits gedreven, aan den anderen kant poogt men het binnen zeer enge grenzen te beperken, of wel het op te heffen, naar eisch van het bekende woord: „*la propriété, c'est le vol.* In het Mozaïsch recht nu was de waarheid, die zoowel in het eene als in het andere ligt, tot harmonische eenheid verbonden.

Het eigendomsrecht werd onder Israël erkend, al werd de beteekenis er van niet overschat. „Das Eigenthum, auch mit abgebrochener Spitze", zegt Schnell, [2]) „wird nicht als Diebstahl erklärt, sondern es ist als ein *Recht* mit Gräben und Pfählen umzogen, die nicht durch Gewalt durchbrochen werden sollen. Es ist aber wiederum keiner der Götzen, dem die obersten Strafen dienen sollen, wie bei uns, sondern die Beschädigungen desselben sind mit Maszen und sehr weislich gezüchtigt." [2]) Wie in eens anders veld of wijngaard weiden laat, moet het beste van zijn veld of wijngaard wedergeven (Exod. XXII : 5) [3]). „De goddelooze ontleent en geeft niet weder"; (Psalm XXXVII : 21) en zoo zal

[1]) T. a. p., bl. 27.

[2]) T. a. p., bl. 36.

[3]) Bij benadeeling van het vermogen werd, gelijk Schnell, t. a. p., bl. 36, opmerkt, een vermogensstraf toegepast, evenals tegen lichamelijke beleediging lijfstraf bedreigd werd. Gelijk bekend is, komt de *talio* als straf, ook in laatstbedoelde gevallen, bij verschillende volkeren voor. Zoo bij de Egyptenaars en in de wetgeving van Solon. Insgelijks had de *Lex XII tabularum*, „*Si membrum rupit, ni cum eo pacit, talio esto.*" (Bruns, *Fontes iuris Romani antiqui*, 4de ed., bl 27)

Driemaal wordt in den Pentateuch het beginsel der *talio* uitdrukkelijk toegepast: 1°. als mannen kijven, en slaan eene zwangere vrouw, zoodat haar de vrucht afgaat,

wat in leen ontvangen werd, soms met het dubbele moeten worden vergoed (Exod. XXII : 9), maar is hetgeen in bewaring gesteld werd, gestorven, verzeerd of weggedreven, dan moet de

---

en er een doodelijk verderf is, zoo zal men geven „ziel voor ziel" (Exod. XXI: 22 en 23); 2°. heeft iemand valschheid betuigd tegen zijnen broeder, zoo zal hem worden gedaan, gelijk als hij zijnen broeder dacht te doen (Deut. XIX: 18 en 19); 3°. wie eenige ziel des menschen zal verslagen hebben, hij zal zekerlijk gedood worden; wie de ziel van eenig vee zal verslagen hebben, hij zal het wedergeven wie zijnen naaste een gebrek zal aangebracht hebben, gelijk als hij gedaan heeft, zoo zal ook aan hem gedaan worden (Levit. XXIV: 17—19).

Dat op het dooden van een mensch de *talio* staat, is zeker niet vreemd, nadat, als de aarde van de wateren van den zondvloed opgedroogd was, en de mensch op nieuw in de heerschappij over het geschapene wordt ingezet, nu, wijl ook met de zonde rekening moest gehouden worden, even algemeen als het voorafgaande gezegd wordt: „Wie des menschen bloed vergiet, zijn bloed zal door den mensch vergoten worden; want God heeft den mensch naar zijn beeld gemaakt." (Gen. IX: 6)

Overigens meent Schnell, t. a. p., bl. 38, dat lichamelijke beleediging in den regel met geld werd geboet, en bij het nadeel, dat de zwangere vrouw trof, of door valsch getuigenis geleden werd, de *talio* op indirecte wijze werd toegepast, en in een zekere hoeveelheid slagen bestond, gelijk dit uitdrukkelijk voor het geval van twist was bepaald. (Deut. XXV: 1—3. Zie ook Exod. XXI: 29 en vlgg.)

Günther, t. a. p., bl. 54, schrijft: „Man hat... früher viel darüber gestritten, ob die mosaische Talion bei Körperverletzungen überhaupt wörtlich oder vielmehr bloss bildlich aufzufassen sei. Aber wenn man die letztere Ansicht wohl auch entschieden verwerfen muss, so darf man freilich sicher annehmen, dass das neben dieser Talion erlaubte Lösegeld, welches bei der Tötung absolut verboten war, meistens an die Stelle derselben getreten sein wird." Zeker ware het geen wonder, indien men van Günther's meening een geheel andere voorstelling erlangde, als men te zeer lette op hetgeen men bij den hoogleeraar Wildeboer, t. a. p., bl. 229, leest: „Sinds de heerschappij der Priesterwet geldt wel, wat velen beweerd hebben voor het Mozaïsche recht in het algemeen (zie o. a. *Günther* S. 54), dat de bepaling „oog om oog, tand om tand" bij lichamelijke beleediging in figuurlijken, niet in letterlijken zin moet worden opgevat." Zoo zoude het volgens Günther wezen?

Overigens geeft Dr. Wildeboer zelf deze constructie. Scherpe *talio* heerscht in het Verbondsboek (Exod. XXI : 24 en volgg). Tijdens de tweede periode bestaat zij nog slechts zeer verzwakt; alleen voor het geval van valsche getuigenis (Deut. XIX : 16 en volgg). Echter hebben de Priesters „ondanks de bedoelingen van den Deuteronomist het oude beginsel gehandhaafd. En zoo vinden wij na de Babylonische ballingschap in de Priesterwet (Lev. 24 : 19 vlg.) het oude jus talionis in zijn volle scherpe kracht terug." Ik durf niet beweren, dat deze voorstelling het historisch verband, gelijk zich dit Dr. Wildeboer denkt, meer aannemelijk maakt. Het *jus talionis* eerst goeddeels verdwenen, zou daarna herleefd zijn. Maar toen het schier geheel was opgeheven, bleef het voor valsche getuigenis toch bestaan, wijl dit — de grootste snoodheid was.

Voor het noemen van die twee lichaamsdeelen, welke in het „oog om oog, en tand om tand" voorkomen, bestond, naar is opgemerkt, bepaalde reden. — Het oog geldt

eigenaar den eed aannemen, dien de ander zweert, dat hij niet zijne hand aan des naasten have heeft gelegd (Exod. XXII : 10 en 11). Wordt een dief bij nacht op heeterdaad betrapt, zoo is noodweer geoorloofd, en al wordt hij geslagen, dat hij sterft, het zal geene bloedschuld zijn (Exod. XXII : 2). Overigens staat op diefstal het dubbele, zoo het gestolene kan teruggegeven worden (Exod. XXII : 4), en anders voor een schaap het vier-, voor een rund het vijfvoud (Exod. XXII : 1). Is de dief tot het voldoen van schuld onmachtig, „zoo zal hij verkocht worden voor zijne dieverij". (Exod. XXII : 3) Wel staat dus op diefstal geen crimineele straf, maar toch zal het eigenaarsrecht geëerbiedigd worden, gelijk ook vervloekt is wie zijns naasten landpaal verrukt (Deut. XXVII : 17) [1], en reeds onder de tien geboden niet slechts het verbod van stelen voorkomt, maar reeds het begeeren als zonde wordt gestraft.

Niet zelden wordt naar wat omtrent de eerste Christengemeente opgeteekend staat verwezen, van wie geboekt werd, dat allen die geloofden, bijeen waren, alle ding gemeen hadden, goederen en have verkochten, en daarvan uitdeeling deden naar dat elk van noode had (Hand. II : 44 en 45). En terwijl miskend wordt, hoe deze toestand bovenal vermeld wordt als teeken van de innige liefdesgemeenschap, welke bestond, toen de Heere die gemeente voor een wijle als uitlichtte boven het gewone leven om, in liefde dronken, reeds iets meer te smaken van die heilige eenheid, welke hierboven het deel aller gezaligden wezen zal, — poogt men dit, wat niet in een Staat maar in den beperkten kring der geloovigen, en, naar het schijnt, voor zoo korten duur slechts bestond, als algemeenen norm voor het leven te stellen, terwijl men het oog afwendt van wat juist als zoodanig in den Bijbel voorkomt. De Heilige Schrift wijst ons op het misbruik, waartoe zij zich leent: „de Satan zelf verandert zich in een engel des lichts". (2 Cor. XI : 14) Lamartine verhaalt ons, dat op de tafel van Marat de Bijbel steeds geopend lag [2]. Het

als het voornaamste, en de tand als het minst gewichtige deel. Met die uitdrukking wordt zoo ook begrepen wat daartusschen ligt. De *talio* zoowel in het groote, als in het kleine; zoowel voor het minst beteekenende lichaamsdeel als voor het voornaamste. Zie Max Wandl, t. a p., bl. 21. En Schnell, t. a. p., bl. 17.

[1]) In Hosea V : 10 wordt van de vorsten van Juda, die 's Heeren ordening verzetten, gezegd, dat zij geworden zijn, als die de landpalen verrukten.

[2]) *Histoire des Girondins*, dl. III, bl. 181.

overbrengen van wat onder Israël gold op het burgerlijke leven van andere tijden moet zeker niet dan met de meeste omzichtigheid en zonder oppervlakkig copieeren geschieden, maar nochtans is het stellig waar, dat wie voor het vermogensrechtelijk verkeer onzer dagen oprechtelijk begeert 's Heeren ordeningen te kennen, daarvoor meer vinden zal onder wat voor Israël als levensorde werd bepaald dan uit dien éénen trek der eerste Christenen.

Schoon niet als afgod vereerd, wordt toch onder Israël het eigendomsrecht zeer duidelijk uitgesproken en door strafbepaling gewaarborgd.

Maar evenzeer werd tegen overdrijving naar den anderen kant gewaakt.

Reeds hierboven herinnerden we, hoe de Heere zelf als wezenlijk eigenaar van het land beschouwd wilde worden. Moet de mensch bij alles wat hij heeft bedenken, dat hem dit, zij het ook langs middellijken weg, van den Heere toekomt, hij dit naar zijnen wil en in des Heeren dienst te gebruiken heeft, — dat was onder Israël verscherpt, en in de burgerlijke betrekking van een eigendomsrecht des Heeren omgezet.

In het thans door ons bedoeld verband hebben we echter minder op dit punt te letten, en meer op die beperking te zien, welke het eigendom, gelijk we toch ook ter wille der duidelijkheid, het recht van den enkele blijven noemen, in verband met de maatschappij onderging.

Afgezien van de betrekking tot den Heere, is het land door Hem aan het volk in gemeenschappelijk eigendom geschonken, gelijk Hij het ook voor hen tegenover anderen wil bewaren. (Exod. XXXIV: 24). Toch is niet de bedoeling, dat het land ook door de gemeenschap, van harentwege, zal worden bestierd, maar wel kan geen onbesnedene een meer dan tijdelijk eigendom hebben [1]); zal wat in Sabbath- en jubeljaar van zelf wast, niet worden ingeoogst, maar gemeengoed zijn (Levit. XXV: 5 en

---

[1]) Saalschütz, t. a. p., bl. 687, houdt het waarschijnlijk, dat de niet-genaturaliseerde vreemdeling wel grondeigenaar kon zijn. Hij beroept zich daarvoor op Ezechiël XLVII: 22, waar dit zelfs als een recht vermeld wordt. Alleszins juist is de opmerking van Kübel, t. a. p., bl. 29 noot *, dat die plaats, waarvan de geestelijke beteekenis hierin ligt, dat de Kerk des Nieuwen Verbonds ook uit Heidenen zal bestaan, insgelijks wat de aardsche verhoudingen in de toekomst betreft, eenen *nieuwen* regel stelt.

volgg.; 11 en 12); mag ieder in zijns naasten wijngaard druiven tot verzadiging eten; met de hand aren van eens anders staande koren plukken (Deut. XXIII : 24 en 25); en acht Kübel het niet onmogelijk, dat in de betrekkelijk matige straf, op diefstal gesteld, „Etwas von der Gesammtberechtigung Aller als Milderungsgrund durch(schimmert)." [1])

Maar het recht van den enkele wordt niet alleen door dat van het geheel beperkt. Evenals het politiek verband onder Israël niet aanstonds van het geheel op den enkele overgaat, maar tusschen die beiden nog andere kringen liggen, zoo is ook voor den eigendom behalve de natie nog de stam en de familie van beteekenis. Kanaän behoorde aan het volk, maar tevens stond elk deel des lands met eenen stam en een familie in verbinding. Naar aanleiding van Zelafeads sterven, die wel dochters, maar geen zonen had achtergelaten, wordt duidelijk bepaald (Num. XXVII : 8 11), dat elke stam het goed behouden zal, hetwelk daaraan eenmaal [2]), volgens de regeling des Heeren, toegewezen was (Num. XXVI : 53—55; XXXIII : 54). Gaat al het recht van den stam niet verder dan tot de bevoegdheid om hiervoor te waken, ook wordt een band tusschen het goed en het geslacht geknoopt. Elk geslacht heeft zijn erfdeel, en door de, zij het ook bloot zedelijke, verplichting der nabestaanden om als losser op te treden, wanneer de verarmde Israëliet van zijne bezitting iets verkocht had, trachtte de wet ook dezen samenhang te bewaren, (Lev. XXV : 25 en volgg; Num. XXXIII : 54). Wordt omtrent het Romeinsche recht door van Ihering verklaard: „Kein Familienfideicommisz erhielt mühelos das Gut der Familie, dafür muszte sie selber sorgen durch eigene Thätigkeit und Anstrengung," [3]) zoo spreekt daarentegen in wat voor de dochters van Zelafead, en naar aanleiding van dit geval tevens

---

[1]) T. a. p., bl. 35.

[2]) De vraag hoe het gaat, indien een stam grooter of kleiner wordt, beantwoordt de wet niet. Kübel zegt, t. a. p., bl. 30: „Der Herr, der die Geschicke des Einzelnen, wie des ganzen Volkes lenkt, hat sich die dann etwa nöthig werdende Verfügung vorbehalten. Mann könnte vielleicht in z. B. 2 Mos. 34, 24; 5 Mos. 12, 20; 19, 8 finden, dasz dann eine *Erweiterung* der Grenzen, also ein weiteres Bescheeren von Eigenthum Statt finden würde, wobei in Anschlag zu bringen, dasz Israel bekanntlich nie die ihm im Falle des Gehorsams verheiszenen Grenzen bekommen, nie also seine normale Ausdehnung erlangt hat."

[3]) T. a. p., dl. II. 1, 4e ed., bl. 151.

als algemeene regel gesteld wordt, de bedoeling, dat ook voor de familie in engeren zin niet verloren ga wat zij eens bezat, gelijk dit ook door de overige bepalingen omtrent de erfopvolging bevorderd wordt [1]).

Doch ook blijkt in ander opzicht, hoe weinig het eigendomsrecht onder Israël als eene gansch absolute bevoegdheid werd aangemerkt.

Het jubeljaar deed niet alleen den Israëliet, die zich uit armoede aan zijn broeder of aan een vreemde verkocht had, in vrijheid wederkeeren (Lev. XXV: 39 en volgg; 47 en volgg) [2]), maar bracht ook alle grondbezit tot den oorspronkelijken eigenaar terug. Aan den eenen kant was dit zeker een bolwerk tegen verarming, en zoo eene bescherming voor allen eigenaar, toch hield het aan de andere zijde eene beperking in; was daar-

---

[1]) De vader was niet zonder invloed, inzoover de erfenis door hem schijnt gedeeld te zijn geworden. Maar overigens waren vaste regelen voorgeschreven. Het vermogen vererfde alleen langs de mannelijke linie. De eerstgeborene kreeg een dubbel deel. (Deut. XXI: 15 en volgg.) De dochters ontvingen alleen den bruidschat. (Exod. XXI: 9 en 10) Liet iemand geen zoon, maar wel dochters na, zoo erfden dezen. (Num. XXVII: 8) Zij waren dan echter gehouden geen huwelijk buiten hunnen stam te sluiten. (Num. XXXVI) Overleed iemand kinderloos, zoo kwam het goed aan zijne broeders; naar rangorde van leeftijd. Immers schijnt het erven in dit geval onscheidbaar aan het nemen van de weduwe tot vrouw verbonden te zijn geweest. (Num. XXVII: 9; Ruth IV: 6) Na de broeders van den overledene hadden de broeders van den vader recht op de erfenis. Ontbraken ook dezen, zoo werd het goed gegeven aan den „naastbestaande, die hem de naaste van zijn geslacht is, dat hij het erfelijk bezitte." (Num. XXVII: 11)

Echter schijnt het toch wel te zijn voorgekomen, dat dochters erfden, ook nevens zonen. Zoo wordt (Job XLII: 15) van de dochteren Jobs gezegd: „en haar vader gaf haar erfdeel onder hare broederen." Zie ook Nehemia VII: 63 in verband met 2 Sam. XIX: 38 en 39.

[2]) Omtrent de schuldvorderingen wordt in Deut. XV: 1—3 bepaald, dat in het Sabbathjaar de broeder niet gemaand zal worden; „wat gij bij uwen broeder hebt, zal uw hand vrij laten." De vraag doet zich hierbij voor, of alleen in dat jaar de schuldenaar niet mocht worden aangesproken, gelijk dan ook het land niet bebouwd werd, en dus geen oogst te innen was, dan wel of de vordering voor goed vervallen was. In eerstgemelden zin meenen Michaëlis, t. a. p., dl. III, § 158; ook Saalschütz, t. a. p., bl. 162 en volg. Anders echter Schnell, t. a. p., bl. 31. Volgens hem verviel niet de schuld, maar alleen de vordering. De *obligatio civilis* werd, om in Romeinsche rechtstaal te spreken, *naturalis obligatio*. Zoo meent hij ook de moeielijkheid opgelost te hebben, die anders bleef, dat, indien de schuldeischer anderen waarborg had, doordien de schuldenaar hem zijn eigendom verkocht had of met zijn persoon diende, — deze zekerheid tot het jubeljaar duurde.

door alle koop anders niet dan pacht, en het land metterdaad onvervreemdbaar geworden.

De Sabbath is, gelijk Kübel zegt [1]), „ein Erinnerungstag an die Freiheit der vorsündlichen Weltzeit." En moest zoo op den Sabbath vee en dienstknecht rusten, ook de grond, die, om 's menschen wil vervloekt, doornen kweekt en distelen baart, zou niet alleen op dien dag, wat nog weinig zeggen zou, niet bearbeid worden, maar in Sabbath- en jubeljaar gansch braak gelaten worden [2]), om zoo, zij het al gebrekkig, tot den staat van het Paradijs terug te keeren, gelijk die drievoudige golfslag van zeven dagen, zeven jaren, en zevenmaal zeven jaren in hun samenhang het denkbeeld van een altoos verder reikende, zich steeds nog uitbreidende ruste, het beeld van den eeuwigen Sabbath, in de ziel moest prenten [3]).

Eindelijk komt het beperkt karakter van des eigenaars recht nog in die andere cathegorie van bepalingen uit, welke op zoo schoone wijze eene prediking der barmhartigheid zijn. Bij den oogst des lands zal de hoek des velds niet ganschelijk worden afgeoogst; is eene garf op den akker vergeten, gij zult niet wederkeeren om die op te nemen; wanneer gij uwen olijfboom zult geschud hebben, zoo zult gij de takken achter u niet nauw

---

[1]) T. a. p., bl. 39.

[2]) De vraag is herhaaldelijk gesteld geworden, of het jubeljaar het 49ste dan wel het 50ste was. Immers zouden in laatstbedoeld geval twee jaren, waarin het land braak móest liggen, onmiddellijk op elkander volgen. Men heeft gepoogd dien toestand te verdedigen door de heilzaamheid daarvan voor het land aan te toonen. Schnell zegt naar aanleiding daarvan, t. a. p., bl. 28: „Mose scheint sich von der Einsicht in dieselben weniger versprochen, sondern die Anfechtungen des alltäglichen Verstandes, der damals so thätig war, wie heute, erwartet zu haben, denn er weiset sein Volk auch hier wieder ganz einfach an den alten Grundgedanken des ganzen Sabbathsystems, *die göttlichen Reichthümer.*" Gelijk de Heere gesproken had: „En als gij zoudt zeggen: Wat zullen wij eten in het zevende jaar? Ziet wij zullen niet zaaien, en onze inkomst niet inzamelen.

„Zoo zal Ik mijnen zegen gebieden over u in het zesde jaar, dat het de inkomst voor drie jaren zal voortbrengen." (Lev. XXV : 20 en 21). — Even als Schnell houdt ook Kübel, t. a. p., bl. 38, zich aan het cijfer van 50 jaar.

Schnell wijst nog er op, dat volgens de gewone beschouwing de instelling van het Sabbath- en het jubeljaar niet in acht genomen is. „Ist diese Ansicht begründet," dus merkt hij dan op, „so findet sie ihre Erklärung einfach in der Thatsache, dasz dieses System ein *Glaubens*-system ist und schon ganz *ursprünglich* ein solches war." Zie ook Kübel, t. a. p. bl. 38; Michaëlis, t. a. p., dl. II § 76.

[3]) Zie Dr. Kuyper, t. a. p., bl. 38.

doorzoeken; uwen wijngaard zult gij niet aflezen en de gevallen beziën zullen niet opgezameld worden. Het zal voor den arme en den vreemdeling zijn. (Lev. XIX : 9 en 10, XXIII : 22; Deut. XXIV : 19 en volgg.)

Wat het eigendomsrecht betreft, bestaat alzoo tusschen Romeinsch en Mozaïsch recht niet te loochenen verschil. Al zoude hetgeen Rudorff zegt, onbetwistbaar wezen, dat in den oudsten tijd van Rome onroerend goed niet vervreemd kon worden [1]), wat de latere ontwikkeling betreft, kan moeielijk de juistheid van von Ihering's uitspraak betwijfeld worden: „In keinem Rechte ist die Idee der absoluten Herrschaft über die Sache in der Schärfe zur Verkörperung gelangt, als im römischen Eigenthum; absolut, sowohl in Hinblick auf den Schutz (reivindicatio) als auf den *Inhalt* des Eigenthums." [2])

Dit onderscheid tusschen wat te Rome en wat voor Israël gold is reeds door beider uitgangspunt geenszins vreemd te achten.

„Nicht die Götter gaben den Römern ihre erste Ausstattung," zegt von Ihering, „wie der Gott Israels den Juden das gelobte Land verlieh, nicht Kauf und List wurden angewandt, wie einst von Dido bei der Gründung Karthagos; — die Römer haben kein „*abgeleitetes*" Eigenthum im Sinne der Rechtssprache, abgeleitet von Gott oder andern Menschen, sondern sie haben ein „ursprüngliches", bei dem der Eigenthümer sein eigner Auctor ist, sie haben es sich genommen, wo sie es fanden." [3])

De Romein verkrijgt alleen door *nemen*. Eigendom is wat met de hand bemachtigd werd, *manu captum, mancipium:* het oude *herus* voor eigenaar beteekent hij die neemt; overdracht van eigendom was niet als in later tijd eene tweezijdige handeling, waarbij de een door den ander in het bezit gesteld werd, maar droeg den vorm van een eigenmachtig nemen, nadat het door den eigenaar losgelaten was. Het symbool van den eigendom was de speer, die ook bij het huwelijk voorkomt, gelijk trouwens de bruid door den man geroofd wordt; ten aanzien der Vestaalsche maagden en van den *flamen Dialis* van *capiuntur* gesproken wordt; een rechtmatig gezag door *manus*, *potestas* aangeduid wordt, en

[1]) Cf. von Ihering, t. a. p., dl. II. 1, 4de ed., bl. 149, en dl. II. 2, 3de ed., bl. XV en volgg.

[2]) T. a. p., dl. II. 1, 4e ed., bl. 149.

[3]) T, a. p., dl. I, 4e ed., bl. 110.

reeds de man niet naar zijn geslacht genoemd wordt, maar *vir* van het Sanskrietsche *vira*: een krijgsman, een held [4]).

De laatste grond van het verkrijgen lag in den rechthebbende zelf; in zijne feitelijke macht.

Hoe verschilt daarvan wat onder Israël gold, en waarin eene aanwijzing voor allen tijd en iedere plaats geschonken is.

Kanaän is het land, dat de Heere aan zijn volk gegeven had, gelijk immers dit volk niet op dien bodem eerst tot ontwikkeling kwam, maar veeleer als volk in eene vreemde erve werd ingebracht.

Het verkrijgen van een landbouwend volk, als Israël was, bestond bovenal in wat van akker en wijngaard geoogst werd. Maar wat het zoo in zijne schuren straks draagt, den koorn, den most en de olie, — het zijn niet in de eerste plaats vruchten des lands, en een rechtmatig loon voor den daaraan besteden arbeid. De Heere zal uit zijne hand hun dit alles verleenen, zoo zij zich houden aan zijn Woord.

„Gij zult veel zaads op den akker uitbrengen, maar gij zult weinig inzamelen: want de sprinkhaan zal het verteren.

„Wijngaarden zult gij planten, en bouwen, maar gij zult geenen wijn drinken, noch iets vergaderen: want de worm zal het afeten.

„Olijfboomen zult gij hebben in al uwe landpalen, maar gij zult u met olie niet zalven: want uw olijfboom zal zijne vrucht afwerpen.

„Zonen en dochteren zult gij gewinnen, maar zij zullen voor u niet zijn: want zij zullen in gevangenis gaan.

„Al uw geboomte, en de vrucht uws lands zal het boos gewormte erfelijk bezitten.

„De vreemdeling, die in het midden van u is, zal hoog, hoog boven u opklimmen; en gij zult laag, laag nederdalen.

„Hij zal u leenen, maar gij zult hem niet leenen; hij zal tot een hoofd zijn, en gij zult tot een staart zijn.

„En al deze vloeken zullen over u komen, en u vervolgen, en u treffen, totdat gij verdelgd wordt: omdat gij der stem des Heeren, uws Gods, niet gehoorzaam zult geweest zijn, om te houden zijne geboden en zijne inzettingen, die Hij u geboden heeft." (Deut. XXVIII: 38—45)

---

[4]) Cf von Ihering, t. a. p., dl. I., 4e ed., bl. 110—115. Schmidt, t. a. p., bl 108.

De macht van den Romeinschen *dominus* over den slaaf is *mancipium*; oorspronkelijk, en daardoor absoluut. Gewis, vooral bij Rome hebben wij er op te letten, dat niet van alle bevoegdheid gebruik werd gemaakt; „von der abstracten Möglichkeit bis zur Wirklichkeit war doch ein weiter Schritt." [1]) Niettegenstaande het *uti legassit* was het toch allerminst regel, dat de *paterfamilias* over zijn vermogen louter naar willekeur beschikte [2]). Al stond de *lex Canuleja* huwelijken tusschen patriciërs en plebejers toe, toch kwamen zij althans in den eersten tijd waarlijk niet veelvuldig voor. De bevoegdheid tot het *in partes secare* van den schuldenaar maakte daarom toch niet van Rome een groot *abattoir*. Zelfs kwam het volgens Gellius nimmer voor [3]). Bleef al het *peculium* des meesters eigendom, en het terugnemen daarvan alzoo rechtens geoorloofd, toch „galt es in Rom als ehrenrührig, dem Sklaven das Peculium ohne die dringendsten Gründe zu entziehen". [4]) Een Pollio, die zijne slaven als een lekker hapje voor het gedierte van zijne vijvers gebruikte [5]), mag niet als type van den Romeinschen *dominus* gelden. Maar hoedanig ook het leven, althans langen tijd, was, toch neemt dit aan den anderen kant van het stelselmatig absolute in het recht niets af. Zoo was ook de macht over den slaaf in beginsel onbeperkt.

Onder Israël daarentegen was van stonde aan alle dienstbaarheid geregeld en begrensd.

Van den Hebreër wordt zelfs bepaald, dat, als hij uit armoede zich verkocht zal hebben, hij als „een daglooner, als een bijwoner" dienen zal. En slechts tot het jubeljaar. „Want zij zijn mijne dienstknechten, die Ik uit Egypteland uitgevoerd heb; zij zullen niet verkocht worden, gelijk men een slaaf verkoopt." (Lev. XXV : 42)

Gelijk onder Israël het land des Heeren eigendom was, en daardoor reeds alle private heerschappij over den grond beperkt, — zoo ook hier. Men kan in zijne macht over den dienstbare niet doordringen tot het hart, tot de uiterste grens. Veeleer

---

1) Von Ihering, t. a. p., dl. II. 2, 4e ed., bl. 148.
2) Zie Mr. Land, t. a. p., bl. 303.
3) Zie von Ihering, t. a. p., dl. II. 1, 4e ed., bl. 154.
4) Von Ihering, t. a. p., dl. II. 1, 4e ed. bl. 179 en 180.
5) Zie Troplong, t. a. p., bl, 180.

stuit men vrij spoedig op eene door den Heere gebouwde heining. Men heeft geen andere macht dan er overschiet na 's Heeren recht, of beter, onder 's Heeren opperhoogheid. Zij zijn mijne dienstknechten. En daarom geldt ook binnen den kring der geoorloofde dienstbaarheid: „Gij zult geene heerschappij over hem hebben met wreedheid, maar gij zult vreezen voor uwen God." (Lev. XXV : 43)

Zij zijn mijne knechten. Neen, de Fransche revolutie behoefde niet eerst de vrijheid te brengen. Met dit woord is de kiem der echte vrijheid gegeven. Niet door het omverwerpen van allen troon, maar in den band aan het hoogste gezag. Zij zijn mijne knechten. Wie dit begrijpt, heeft voor het heden ook het antwoord op Groen van Prinsterer's vraag, zoo eenvoudig gesteld, en telkens herhaald: *„of, waar de conscientie in het spel is, de een moet berusten in hetgeen de ander goed vindt?"* [1])

---

[1]) O. a. *Ned. Ged.*, dl. I, bl. 29. En verder: „De vraag is: of, ten believe van hen die ons geloof bijgeloof achten, hun ongeloof, zooveel doenlijk, als *regel van nationale opvoeding* zal worden gesteld.

„Volgens de jammerlijke antecedenten, waaraan het in onze vroegere en latere geschiedenis niet ontbreekt

„Volgens de politiek van Oldenbarnevelt, ter oplegging van een religie boven geloofsverdeeldheid, die hij, met den stempel zijner eigenwijsheid, voor allen genoegzaam gekeurd had.

„Volgens de politiek der *Besluiten van* 1825; een staatkundig overleg, toen tegen de roomsch-catholijke kerk, thans tegen de evangelie-belijders in elke Gezindte gerigt.

„Volgens de politiek die, naar den maatstaf van haar *orthodoxophobie*, de Afgescheidenen, als *hyper-orthodox*, uit het Hervormd kerkgenootschap verjaagd heeft.

„Volgens de politiek die, namens hetgeen zij voor het *nut van 't algemeen* (in echt-revolutionaire terminologie voor *le Salut public*) dienstig rekent, het *staats-absolutisme* ter smoring, kon het zijn, van het *volksgeweten*, misbruikt."

Elders schrijft Groen: *„conscientie-dwang* is, in de schatting der liberale waanwijsheid, voor den liberaal een *regel* en een *pligt*, en voor wie nog niet liberaal is, voor ongeleerden en onontwikkelden, een *weldaad*.

„De wet is het *openbaar geweten*, waartegen de conscientie der ouders niet ontvankelijk is. — Elders wordt dit *theoretisch* als *staatsregtelijk axioma* verkondigd. De Nederlandsche vrijzinnigheid, meer bedachtzaam, gaat, zonder ophef, in de wetgeving *praktisch* te werk. (*Ned. Ged.*, dl. IV, bl. 265).

Het misverstand bij velen is zoo groot. Een der ergerlijkste aantijgingen heet wel de beschuldiging, dat men de gewetensvrijheid niet eert. En toch hoe weinigen durven haar metterdaad aan. Wat zeg ik? in het uitdrukkelijk verwerpen van de conscientie als grens der staatsmacht, het loochenen van den plicht voor den Staat, om zich terug te trekken, als hij met iemands geweten in botsing komt, — wordt door verre de meerderheid van Neerlands liberalen de gewetens

Voor den vreemde was strengere dienstbaarheid mogelijk. Maar toch bleef ook die macht beperkt.

Te Rome gold *hospes hostis*. In het Oude Testament heeft men 21 plaatsen geteld, waar de vreemdeling in Israëls barmhartigheid wordt aanbevolen, gelijk de tegenstelling reeds hierdoor verflauwd wordt, dat de inwoner zelf tegenover den Heere, den eigenaar des lands, een gast en vreemdeling is. En dit werkt door ook in het recht. „Het burgerlijk recht van het Koningrijk is hetzelfde voor vreemdelingen, als voor de Nederlanders, zoo lang de wet niet bepaaldelijk het tegendeel vaststelt." (Art. 9 A. B.) In gelijken trant lezen we reeds van Israël: „Eenerlei recht zult gij hebben; zoo zal de vreemdeling zijn als de inboorling: want Ik ben de Heere uw God!" (Lev. XXIV : 22)

Ook voor den vreemde, die in dienstbaarheid is, geldt de bepaling: „Wanneer ook iemand zijnen dienstknecht of zijne dienstmaagd met eenen stok slaat, dat hij onder zijne hand sterft, die zal zekerlijk gewroken worden." (Exod. XXI : 20)

En voorts: „Wanneer ook iemand het oog van zijnen dienstknecht, of het oog van zijne dienstmaagd slaat, en verderft het, hij zal hem vrij laten gaan voor zijn oog.

„En indien hij een tand van zijnen dienstknecht, of een tand van zijne dienstmaagd uitslaat, zoo zal hij hem vrijlaten voor zijnen tand". (vs. 26 en 27)

Van de gevangene, die tot vrouw genomen is, wordt gezegd: „En het zal geschieden, indien gij geen behagen in haar hebt, dat gij haar zult laten gaan naar hare begeerte; doch gij zult haar geenszins voor geld verkoopen, gij zult met haar geen gewin drijven, daarom dat gij haar vernedert hebt." (Deut. XXI : 14)

Zij zijn mijne knechten. Alle macht over hen is dus afgeleid; „bij de gratie Gods;" binnen perken gesteld. Slechts een oogenblik nadenkens wordt vereischt om te verstaan, dat deze formule niet is bewijs van bestaan eener theocratie, maar deze juist uitsluit. En zoo ook is het oppervlakkigheid wie in haar een teeken van absolutisme ziet. Verwerp haar, zoo gij meent beter steunsel voor het gezag te kunnen vinden. Het zij zoo. Maar

---

vrijheid principieel geloochend. Ook hier geldt de waarheid der historische idee. Wat het meest natuurlijk schijnt, ligt vaak niet aan het begin, maar veeleer aan het eind der baan.

stal niet langer uw gebrek aan doorzicht uit door te verklaren, dat met het „bij de gratie Gods” alle grenspaal voor het gezag uit den grond wordt gehaald.

Veeleer toch is het omgekeerde waar, en strekt zij, gelijk het zoo schoon door Groen van Prinsterer wordt uitgedrukt, „ter inscherping van pligten en regten, van regten, wier handhaving onder de rei der pligten behoort!” [1])

Te Rome was alle recht in beginsel absoluut, omdat het heidensch was. Onder Israël beperkt, omdat dit het licht van Gods openbaring genoot. Beperkt was de macht over dienstbaren, en beperkt ook alle recht van eigendom.

Maar nog in ander opzicht dan we hierboven teekenden was eene grens getrokken ten aanzien van den eigendom. Niet alleen was de Israëliet gebonden *in* hetgeen hij had, maar, schier zeide ik, ook *aan* hetgeen hij had.

De bovenmatige verrijking werd op allerhande manier tegengegaan.

„Maar dit zeg ik, broeders!” dus schrijft de H. Apostel Paulus (1 Cor. VII : 29—31), „dat de tijd voorts kort is; opdat ook die vrouwen hebben, zouden zijn als niet hebbende;

„En die weenen, als niet weenende; en die blijde zijn, als niet blijde zijnde; en die koopen, als niet bezittende;

„En die deze wereld gebruiken, als niet misbruikende: want de gedaante dezer wereld gaat voorbij.”

Deze gezindheid, welke aan Gods kinderen tegenover de verhoudingen des tijdelijken levens voegt, lag voor Israël het scherpst hierin uitgedrukt, dat aan Levi geen erfdeel onder zijne broederen geschonken was. Deze schikking was zeker uitermate geschikt om Israël voor den jammer eener hiërarchie te bewaren, gelijk dan ook tegenover sommiger voorstelling, die o. a. Schiller gaf, volgens wien Mozes het best begrepen wordt, als „Verräther der Mysterien,” die in Egypteland hem ontsluierd waren, en op wier resultaat hij zijne wetten grondde [2]), te recht ook op dit waarlijk niet onbelangrijke verschil gewezen is, dat van eene machtige priesterkaste, zooals die aan de boorden van den

---

[1]) *Ongeloof en Revolutie*, 2de ed., bl. 50.

[2]) *Die Sendung Moses* in zijne *Sämmtliche Werke*, ed. J. G. Cotta, Stuttgart, dl. X, bl. 292 en volgg.

Nijl bestond, onder Israël niets gevonden wordt. In geld en goed ligt een der hechtste steunpilaren voor eene hiërarchie, gelijk dan ook haar aard niet zelden hierin uitkomt, dat even onverschillig als zij is voor het geestelijke goed, zij het stoffelijk goed begeert, en dan ook uit hare gemeenschap eer hen bant, van wie zij gevaar voor haren stoffelijken rijkdom ducht, dan wie de geestelijke schatten rooft uit haren kring.

Aan Levi was buiten de 48 steden en haren naasten omtrek geen landbezit geschonken; zelfs was hij voor zijn onderhoud goeddeels aan wat in offerhande en vrijwillige gave gebracht werd, gebonden, en heet het dan ook bij de landplaag van Juda, dat de priesters, des Heeren dienaars, treuren, wijl spijsoffer en drankoffer van het huis des Heeren afgesneden zijn. (Joël I: 9) Zoo werd een nauwe samenhang tusschen de priesters en het overig deel des volks bevorderd, maar, wel verre van eene in stoffelijken zin zeer voorname plaats in Israëls volksleven te bekleeden, wordt de Leviet in éénen adem telkens met de weduwe en den vreemdeling genoemd.

Aan den anderen kant echter schittert in dit bestel voor den stam van Levi hooge eere. „Gij zult in hun land niet erven, en gij zult geen deel in het midden van hen lieden hebben;" zoo spreekt de Heere tot Aäron, „Ik ben uw deel en uwe erfenis in het midden van de kinderen Israëls." (Num. XVIII: 20)

Gelijk, naar de schoone opmerking van Kübel, in het priesterdom gansch Israël afgebeeld is, zoo wordt in het onttrekken van een aardsch erfdeel, en het wijzen op den Heere zelf, als hun deel en hunne erfenis, voor gansch Israël afgebeeld, dat, al wat zij bezitten, in de eerste plaats eene gave Gods is; dat Israël niet van den bodem en de vrucht des wijngaards leeft, maar ook, naar gewoon maatschappelijke verhouding, alles in de eerste plaats als gave Gods beschouwen moet [1]).

Uit des Heeren hand zullen zij blijven leven, ook als het manna ophield de dagelijksche spijs te zijn. En waar dit bedoeld werd, is het zeker niet vreemd, dat men ook verschillende maatregelen genomen vindt om het jagen naar vermeerdering van stoffelijk vermogen tegen te gaan, en opeenhooping van rijkdom te stuiten.

---

[1]) T. a. p., bl. 29.

Trouwens „wij hebben niets in de wereld gebracht, het is openbaar, dat wij ook niet kunnen iets daaruit dragen.

„Maar als wij voedsel en deksel hebben, wij zullen daarmede vergenoegd zijn.

„Doch die rijk willen worden, vallen in verzoeking, en in den strik, en in vele dwaze en schadelijke begeerlijkheden, welke de menschen doen verzinken in verderf en ondergang.

„Want de geldgierigheid is een wortel van alle kwaad, tot welke sommigen lust hebbende zijn afgedwaald van het geloof, en hebben zich zelven met vele smarten doorstoken." (1 Tim. VI : 7 – 10)

Verkwisting wordt gewraakt. Een moedwillige en wederspannige zoon, die een brasser en zuiper is, zal tot de oudsten zijner stad, in de poorte zijner plaats, worden uitgebracht, en met steenen overworpen worden, dat hij sterve. (Deut. XXI : 18 en volgg.) Maar evenzeer wordt aan het tegenovergestelde kwaad gedacht.

Het drijven van handel is niet verboden. Zelfs duidt meer dan éène plaats op handelsbetrekkingen met vreemde natiën. (Deut. XXVIII : 12) Nochtans geven de wetten allerminst den indruk, dat het volk zijn levensonderhoud vooral langs dezen weg verkrijgen moest. Veeleer het omgekeerde. Een eenigszins ontwikkeld muntwezen, gelijk te Rome gevonden werd [1]), schijnt Israël niet gekend te hebben. En was al het nemen van rente (Exod. XXII : 15 ; Lev. XXV : 36 ; Deut. XXIII : 19) geenszins onvoorwaardelijk verboden, zooals het Kanonieke recht èn gemeend èn ook voor later gewild heeft *(nummus nummos non parit)*, maar slechts voor het verkeer der Israëlieten onderling; ja, zooals door Schnell gemeend wordt, dit zelfs dan alleen, wanneer het een verarmden broeder gold, die uit gebrek geleed had [2]), toch was in dezen van gewicht dat, waar de industrie onder Israël nooit hooge vlucht genomen heeft, het voorwerp van den handel schier anders niet kon wezen dan voortbrengselen der natuur, gelijk daarmee dan ook door Salomo betaald wordt wat hij van de Phoeniciërs koopt, en de rijke beloften van overvloed, die op dit gebied aan 's Heeren volk geschonken waren, aan het stipt volbrengen van 's Heeren wet gebonden lagen, waaraan altoos echter maar al te veel ontbrak. Handel was dan ook wel allerminst de voornaamste

---

[1]) Zie Arnold, t. a. p., bl. 38.

[2]) T. a. p., bl. 21 en volgg.

bron van bestaan. En wanneer men er op let met welk een gretigheid en hartstocht zich in later tijd de Joden op den handel geworpen hebben, en het wel schijnt, alsof zich bij hen hiervoor een aanleg openbaart, die het houden van de juiste maat uiterst moeielijk maakt, „so möchte sicher hierin auch ein Fingerzeig liegen, dasz das Gesetz, nicht aus dem Volksbewusztsein, sondern aus Gottes geoffenbarten Willen herstammend, eben diesem Naturtriebe eine Schranke setzen wollte."[1])

Maar buiten wat in het voorafgaande ligt werd ook nog langs tal van andere wegen het opkomen van buitengewone fortuinen bemoeielijkt. Voor den Koning staat geschreven: „hij zal ook voor zich geen zilver en goud zeer vermenigvuldigen." (Deut. XVII: 17) Het Sabbathjaar werkte licht als aderlating voor wie zich schatten zocht te vergaderen, terwijl bovenal door het recht van lossing, en het jubeljaar, dat alle grondbezit tot den oorspronkelijken eigenaar deed wederkeeren, het kwaad voorkomen werd, waarvan de nadeelige gevolgen niet alleen aan gene zijde van het Kanaal worden ondervonden. Een wee wordt bij monde van den Profeet uitgesproken over wie „huis aan huis trekken, akker aan akker brengen, totdat er geen plaats meer zij";.... (Jesaia V: 8)

Dan werd indirect het vermeerderen van den rijkdom in buitengewone mate tegengehouden door de verplichte feestreizen, waartoe elk Israëliet driemaal 's jaars gehouden was, die vaak niet onbelangrijke uitgaven konden eischen; eenigen tijd aan den arbeid ontrokken; en eindelijk eene vingerwijzing waren naar beter schatten nog dan deze aarde geeft.

Ook had de Israëliet een niet gering deel van zijne inkomsten jaarlijks op andere wijze af te staan. Belastingen voor de eigenlijk gezegde huishouding van Staat in engeren zin, gelijk wij die hebben, schijnen daar niet te zijn voorgekomen, al blijkt niet immer, zoo voor het onderhoud van wegen, hoe in een of ander werd voorzien [2]). Wel belooft Saul, dat wie Goliath ver-

---

1) Kübel, t. a. p., bl. 45.

2) In Exod XXX: 11—16 wordt van eene opbrengst gesproken, een „geld der verzoeningen", dat tot den „dienst van de tent der samenkomst" zou strekken; over het al dan niet terugkeeren waarvan verschil bestaat. Volgens Saalschütz, t. a. p., bl. 291, kwam deze heffing slechts eenmaal voor. Kübel, t. a. p., bl. 21, ziet eene blijvende instelling daarin. Ook wijst hij op de eigenaardigheid, dat

slaat zijns vaders huis in Israël vrij zal maken (1 Sam. XVII: 25); dreigt Rehabeam met schorpioenen te kastijden; wordt Adoram, die over de schatting was, door het gansche Israël met steenen gesteenigd (1 Kon. XII: 14 en 18); wordt door Ezechiël (XLVI: 18) gesproken van den vorst, die niets van de erfenis des volks, om hen van hunne bezitting te berooven, nemen zal; — maar allerminst blijkt, neen, het omgekeerde veeleer, dat deze lasten steunen zouden op de wet van Mozes.

Trouwens van bezoldigde ambten vindt men nergens een spoor. Een staand leger ontbrak. In oorlogstijd trok alle weerbare manschap uit, al bestond hieromtrent geenerlei wettelijk voorschrift. In Neerlands grondwet prijkt de verklaring, dat alle Nederlanders, daartoe in staat, verplicht zijn, „mede te werken tot handhaving der onafhankelijkheid van het Rijk en tot verdediging van zijn grondgebied." (art. 180) En toch kost het moeite zelfs aan plaatsvervanging een einde te maken. Israëls grondwet miste dergelijke bepaling, maar had de zaak. Ja, met den geesel der spotternij striemt Debora de gedeelten van Ruben, die tusschen de stallingen bleven zitten om de blatingen der kudden te hooren. Schande over Gilead, die aan gene zijde der Jordaan bleef; over Dan, die zich in schepen onthield, en over Aser, die zijne gescheurde plaatsen niet verliet. (Richteren V: 14 en volgg.) Het is eene eere voor het Vaderland ten strijde te gaan. Laat daarom wie vreesachtig en week van harte is,

---

hierbij de rijke niet meer dan de arme betaalde, gelijk in vs. 15 wordt gezegd. Overigens geen wonder. Deze heffing toch „drückt die Zugehörigkeit jedes Israeliten zu Jehova (vgl. 2 Mos. 13, 13), also das Einverleibtsein in den Gottesstaat, die Gliedschaft am Gottesvolke aus. Wenn nun bei dieser Abgabe gerade absolute Gleichkeit (1/2 Schekel) statuirt wird, so lag darin dasz in Bezug auf die Angehörigkeit an Jehova d. h. aber beim *Volke Israel* nicht blos in religiöser, sondern auch in staatlicher und sozialer Beziehung ein Unterschied zwischen den einzelnen Volksgliedern nicht Statt findet.

„Zugleich wirft aber auch dieses Gesetz sein Licht auf den *Grund*, auf das *Princip*, auf welchem die soziale „Gleichheit und Brüderlichkeit" der Israeliten beruhte. Nicht die Menschenqualität überhaupt bedingt die soziale Gleichheit, sondern die gleiche Stellung zu Jehova; seine Knechte, sein gleichmäszig erkauftes Eigenthum sind sie alle; keiner hat hier einen Vorzug, keiner ist irgendwie selbst causal; ihre Stellung verdanken sie alle gleichmäszig der erwählenden Barmherzigkeit Jehova's. Also nicht auf abstracten Theorieen, sondern auf der freien und geschichtlichen That Gottes, womit er Israel „bereitete", beruht die soziale Gleichheit in demselben."

veeleer henen gaan en wederkeeren naar zijn huis. (Deut. XX: 8) In tijd van vrede is er zoo geen leger te onderhouden, en de buit van den krijg was wellicht voldoende om te geven wat dan werd vereischt.

Voor het onderwijs was evenmin belasting noodig. Dusgenaamd openbare scholen werden in Israël niet gevonden. Het christendom boven geloofsverdeeldheid was nog onbekend. De gedachte aan gansch neutraal onderricht, van alle opvoedend element gezuiverd, kwam nog in niemands hersenen op. Ook kende Israël ware vrijheid. Evenmin als de Kerk aan de banden eener staatsorganisatie, buiten 's Heeren Woord om, werd vast gelegd, werd het volk aan scholen gehecht, gelijk dit bij onvrije volken geschiedt, in wie de Regeering, of deze onder invloed van een deel des volks, een anderen geest poogt te brengen, en die dan ook, omdat zij tegen den nationalen geest ingaan, niet op de liefde van het volk, maar op staatsgeld steunen moeten.

Gewis verschilde ook in eischen voor de opvoeding der jeugd die tijd niet weinig van den onze. Heden ten dage kunnen de ouders niet meer zelven de opvoeding van hun kroost in alle deelen ter hand nemen. Maar daarmee vervalt toch de vraag niet, of ook de zorg voor het onderricht, gelijk dat op de school gegeven wordt, in de eerste plaats op de ouders dan wel op de Overheid rust. Slechts keert zij in dezen vorm terug, wat den voorrang hebben zal: de vrije school of de openbare; of de Overheid de eerste mag tegenwerken; of althans bij het inrichten van hare scholen zich om het lot der vrije school niet heeft te bekommeren; dan wel of zij, ook al houdt zij eene openbare school in stand, zoo lang gezonken veerkracht bij de burgerij haar daartoe dwingt, toch altoos de zelfwerkzaamheid der burgerij zoekt te prikkelen, en het particulier initiatief aan te moedigen.

Maar ontbrak dan al zoo de belasting in den gewonen zin, en voor wat meer bepaald het staatsbestuur betrof, toch was de Israëliet waarlijk daarom niet vrij om buiten wat hij in milddadigheid aan den arme gaf alle inkomst voor zich te houden.

Alle eerstgeborenen van mensch en dier, evenals de eerstelingen van de vruchten des lands, zouden den Heere heilig wezen (Exod. XIII:13; Lev. XXVII: 26 volgg.; Num. XVIII: 12 volgg.; Deut. XXVI: 2 volgg.), terwijl voorts jaarlijks de tiende „van het zaad des lands, van de vrucht van het geboomte," evenals

van „runderen en klein vee, alles wat onder de roede zal doorgaan" moest worden opgebracht. (Lev. XXVII : 30—33; Num. XVIII : 24)

Dan moest jaarlijks nog een ander tiende worden besteed. Twee jaar achtereen voor een feestmaal te Jeruzalem (Deut. XIV : 22—29), en het derde jaar ten behoeve van Leviet, vreemdeling, wees en weduwe. (Deut. XXVI : 12)

Buiten de offerhanden, geloften en kosten voor reizen moest de Israëliet dus reeds een vijfde deel van zijn inkomen missen. Wel kon hij daarover allerminst klagen, en dit als een drukkenden last beschouwen. Met wat hij voor den dienst der Levieten opbracht betaalde hij slechts het losgeld voor zijnen eerstgeborene, in wiens plaats de stam van Levi tot het Heiligdom geroepen was. Maar ook zou het andere tiende hem juist zegen brengen.

Het is zoo moeielijk de praktijk des alledaagschen levens binnen den kring des geloofs te trekken. Met allen valschen schijn te breken, en alle ellende te durven peilen. Te arbeiden in het geloof. Ook bij bezetten tijd, als de plicht het eischt, wat bij uitstek tijdroovend geheeten wordt, niet naar den achtergrond te schuiven, maar daaraan toch de hand te leggen, in het kinderlijk vertrouwen, dat, gelijk Hem duizend wegen ten dienste staan om alle onze buiten het geloof zoo voorzichtig overlegde berekeningen te verijdelen, het evenmin Hem te wonderlijk is om ons de uren van den dag als te verdubbelen. Ook de huishouding moet naar 's Heeren ordening worden gevoerd. Zoekt eerst het koninkrijk Gods en alle deze dingen zullen u worden toegeworpen (Matt. VI : 33). De godzaligheid is tot alle dingen nut, hebbende de belofte des tegenwoordigen en des toekomenden levens (1 Tim. IV : 8).

Wie op deze woorden let met ernst, moet verwonderd zijn, dat ons leven niet meer gedrukt is; dat de deuren niet veel meer op hun hengsel kraken; dat nog velerlei betrekkelijk goed loopt, en niet reeds lang alles stuk gewrongen en uiteengebarsten is. Wie zal het wagen daarnaar den overvloed te meten, die ons deel kon zijn; het vlak loopen en in elkander passen te berekenen, wat aanschouwd kon worden, zoo deze grondordening van het menschelijk leven niet tot zelfs door hen, die 's Heeren Naam belijden en zijn Woord erkennen, telkens, dagelijks, kortweg onderstboven wierd gekeerd. De Heere ziet het wel, al zal wel-

licht van de zijde der menschen nog lof over onze milddadigheid ons worden toegezwaaid. Wat is hetgene wij aan 's Heeren dienst ten offer brengen? Een deel wellicht van wat er overbleef, nadat we eerst in allen dagelijkschen nood naar onzen wensch voorzagen. Ja, al ware het geheel ons overschot, dan nog rust daarop de toorn des Heeren eer dan zijn welbehagen. Ook zoo toch blijft het natuurlijke boven het geestelijke. De mensch eerst, en daarna de Heere. Zoo ontvangt de mensch niet van Hem. Maar God van den mensch. Wat deze missen kan. Met al uwe mildheid, ò, mensch! doet ge in den grond anders niet dan met uw zilver en uw goud de gramschap des Heeren koopen, als een zeer kostelijken schat. Als waarlijk niet onschuldige en onschadelijke oppervlakkigheid wraakte dan ook de mond, die, straks, een half jaar geleden, aan Genève's meer voor immer werd gesloten [1]), de praktijk van zoo menige diakonie, die zonder onderscheid allen tijdelijken nood, ten minste onder de huisgenooten des geloofs, door eene gave zoekt te lenigen, terwijl het geestelijk woord, daarbij wellicht gesproken, door de gave zelve als tot spottaal wordt gemaakt.

Eene diakonie, die verzuimt zelfs te onderzoeken, of eene weduwe, naar het woord van den Apostel, waarlijk weduwe is, dan wel of zij kinderen of kindskinderen heeft, die den voorouders helpen kunnen? — hun „wedervergelding" moeten doen (1 Tim. V : 4), of hier niet een geloovig man of eene geloovige vrouw eenen plicht verzaakt (1 Tim. V : 16), — is niet een dienaresse van barmhartigheid, maar van onbarmhartigheid.

Eene diakonie, die rust, alvorens aan de weduwen, die waarlijk weduw zijn, „*genoegzame* hulp" verschaft wordt, volbrengt des Heeren Woord niet, hetwelk wil, dat zij ze *eert*. (1 Tim. V : 3 en 16)

Maar zoo is ook het doen van eene armverzorging, welke de tijdelijke ellende aanstonds met eene gave poogt te stoppen, wellicht gelijk aan zoo menige instelling, die zich zoekt te ontfermen over de slachtoffers der zonde; ja, ook dat kwaad poogt te bestrijden; maar gelijktijdig het voedt door mee te werken aan het openlijk of bedektelijk loswrikken van het geloof in Gods Woord.

---

[1]) Dr. W. van den Bergh, 30 April 1890 te Montreux overleden.

Wat is de armoe, waarvoor gij u gesteld ziet? Kan het ook eene, en nog genadige, kastijding des Heeren zijn wegens verborgen gierigheid? Werd de orde misschien omgekeerd, en naar de dingen dezes levens het eerst gezocht? Werd aan 's Heeren dienst wellicht de gave onttrokken? Indien ja, o! zie dan toe wat gij doet. Hier is erger kwaad dan gewone diefstal. „Zal een mensch God berooven? maar gij berooft Mij, en zegt: Waarin berooven wij U? In de tienden en het hefoffer." (Mal. III : 8) Vlak de omgekeerde weg moet misschien ingeslagen worden van het pad, dat gij woudt gaan. Met de wijze waarop gij het gat poogt te dichten, bevordert gij het kwaad. Gij vult een Danaïdenvat. De bodem is door gierigheid weggevreten. Gij kweekt, hoe betrekkelijk goed uwe meewarigheid moge zijn, het proletariaat, dat gij wilt bestrijden. Diakonie hebt gij thans te zijn door eene gave in te houden. Ja, dat inhouden is uw gave, rijker gave dan alle kostbaarheid van deze wereld saam; geldgierigheid is een wortel van *alle* kwaad. Meer nog. Uwe roeping kan het zijn, wel verre van te geven, tot uitgeven te manen. Laat van het karig overschot de helft naar 's Heeren huis gedragen worden. Misschien wil Hij verzoening doen, en zich zelfs deze gave laten welgevallen. Zoo keert de zegen wellicht eerst drupsgewijs, daarna in stroomen neer, en is *radicaal* geholpen.

„Gij zult eenen dorschenden os niet muilbanden. Zorgt ook God voor de ossen?

„Of zegt Hij dat ganschelijk om onzentwil? Want om onzentwil is dat geschreven; overmits die ploegt, op hoop moet ploegen, en die op hoop dorscht, moet zijne hoop deelachtig worden."

„Weet gij niet, dat degenen, die de heilige dingen bedienen, van het heilige eten? en die steeds bij het altaar zijn, met het altaar deelen?

„Alzoo heeft ook de Heere verordend dengenen, die het Evangelie verkondigen, dat zij van het Evangelie leven." (1 Cor. IX : 9, 10, 13, 14)

Weet gij het niet? Weet gij niet, dat schier geen punt in de brieven van den H. Apostel Paulus zoo telkens wederkeert? Weet gij niet, dat met zeldzame stoutmoedigheid dit voorschrift op tal van plaatsen zoo schromelijk wordt overtreden, dat de

bezoldiging van wie het Evangelie verkondigen, vaak 25 procent en meer zou moeten stijgen, zullen zij waarlijk ook van het Evangelie kunnen leven?

Weet gij alle deze dingen niet? „Niemand, die in den krijg dient, wordt ingewikkeld in de handelingen des leeftochts, opdat hij dien moge behagen, die hem tot den krijg aangenomen heeft.” (2 Tim. II : 4) Of gelijk Hizkia zegt „tot het volk, tot de inwoners van Jeruzalem, dat zij het deel der priesters en Levieten geven zouden, *opdat zij versterkt mochten worden in de wet des Heeren.*” (2 Kron. XXXI : 4) Zoodat de vruchten des lands, in geestelijke leering omgezet, zelfs tot de gemeente wederkeeren. Ja, waarlijk mag de H. Apostel wel vragen: „Indien wij ulieden het geestelijke gezaaid hebben, is het eene groote zaak, zoo wij het uwe, dat lichamelijk is, maaien?” (1 Cor. IX : 11)

Weet gij, die den duidelijken eisch van 's Heeren Woord krachteloos woudt maken, als ware het volk buiten machte meer te doen dan het deed, — weet gij het niet, dat zoolang er iets nog is, zoo er nog ergens een zegen is achtergelaten, dit in de eerste plaats moet dienen tot spijsoffer en dankoffer voor den Heere, uwen God (Joel II: 14)? Weet gij niet, dat wellicht een volk met geestelijke verdorring geslagen wordt, indien het niet volgaarne alles aandraagt wat maar strekken kan, dat Priester en Leviet versterkt mogen worden in de wet des Heeren? Ja ook thans is nog mogelijk wat Azaria den Koning antwoordde: „Van dat men deze heffing begonnen heeft tot het Huis des Heeren te brengen, is er te eten geweest en verzadigd te worden, ja over te houden tot overvloed toe; want de Heere heeft zijn volk gezegend, zoodat deze veelheid overgebleven is.” (2 Kron. XXXI: 10)

Zoo waren ook voor Israël de tienden geen last. De rijkste beloften van aardschen overvloed waren hun geschonken, zoo zij volstandig bleven in het spoor van 's Heeren inzettingen, of ook na afdwaling daarin wederkeerden met berouw; „de dorschvloeren zullen vol koren zijn, en de perskuipen van most en olie overloopen.

„Alzoo zal Ik ulieden de jaren vergelden, die de sprinkhaan, de kever en de kruidworm, en de rups heeft afgegeten; mijn groot heir, dat Ik onder u gezonden heb”. (Joël II: 24 en 25)

Een abstracte rechtsgelijkheid gaf de Fransche revolutie. Maar

wat beteekent zij ten slotte naast de grootste ongelijkheid van bezit? Belemmering der vrijheid heette niet slechts alle gezag, maar ook alle band voor het economisch verkeer. De maatschappij zou gansch vrij zijn. Het eigenbelang alleen zou de macht zijn, die het maatschappelijk leven in rechte sporen houden kon. Laat ieder voor zich zelf slechts zorgen en — o, wondervolle *harmonie économique*, zoo zong Bastiat het ons voor — dàn zou het algemeen belang tevens het meest zijn gebaat. Ziet echter rondom u, hoe de maatschappelijke ongelijkheid en onvrijheid zich steeds pijnlijker gevoelen doet.

Gansch anders dan ook de wetgeving, voor Israël besteld, volgens welke het maatschappelijk leven minder eenvoudig schijnt te zijn dan men langen tijd ons zocht te doen gelooven.

Het koortsachtig jagen naar rijkdom wordt eer tegengegaan dan geprikkeld. Op velerhande wijze wordt het den Israëliet ingescherpt, dat hij niet alleen voor zich zorgen zal, maar ook aan anderen denken. En op verschillende manier wordt absolute verarming tegengegaan [1]).

Reeds wezen wij op de bepalingen, waardoor aan den arme een deel in de opbrengst des lands gewaarborgd werd. De garve op den akker vergeten, en de olijf onder het blad verscholen, zouden niet maar eene aalmoes voor den hongerige zijn, maar eene gave, waarop de wet zelve hem aanspraak gaf. In des naasten wijngaard mocht men druiven tot verzadiging eten, en van zijn staande koren aren plukken met de hand.

---

[1]) In Deut. XV: 4 zou volgens de gewone vertaling gelezen moeten worden: „Alleenlijk, omdat er geen bedelaar onder u zal zijn:" enz. Voorts zegt vs. 11: „Want de arme zal niet ophouden uit het midden des lands;" enz. Door tusschen arm en bedelaar te onderscheiden meent men dan de schijnbare tegenspraak dezer plaatsen op te heffen. Toch is hiertegen bezwaar. De grondtekst heeft in beide verzen het woord *ebjon* = behoeftig. Eene andere oplossing geeft dan ook Kübel, t. a. p., bl. 49, als hij zegt: „Vielmehr will in V. 4 das Prinzip, oder besser gesagt eine göttliche Absicht ausgesprochen werden, die aber nur (V. 5) bei Haltung „aller dieser Gebote" eintrete als ein „Segen" Jehova's (V, 4). In V. 11 liegt dagegen der Ausdruck der *faktischen* Zustände, die Gott selbst voraussieht. Arme werden stets da sein. Wechselfälle des Lebens, Naturereignisse etc., welche auf biblischem Grunde als Schickungen Gottes zu Lohn oder Strafe, zu Prüfung und Läuterung (vgl. das Buch Hiob) sich darstellen, werden stets den Unterschied zwischen Mehr- und Wenigerbesitzenden herbeiführen. Man denke z. B. an die ungleiche Vermehrung der Familien, Krankheit, Trägheit oder Fleisz, Witterungshältnisse etc., so begreift man sehr wohl den 11. Vers".

Moest twee jaren achtereen een der tienden te Jeruzalem op het feestgetij met de armen gegeten worden, het volgende jaar werd hun dit deel ganschelijk toegewezen. De mensch is nog iets meer dan eene economische factor en eene zekere hoeveelheid arbeidsvermogen.

Is er buitengewone behoefte tot gemeenschappelijk gebed, dus sprak Dr. van den Bergh, neem dan daarvoor niet de uren, die er overschieten van den dag, nadat ge eerst voor het dagelijksch brood uw zorge hebt besteed; als de arbeid uwe beste krachten nam en de frischheid roofde; uren, die ge toch niet in geld kunt omzetten, en dus zonder bezwaar aan het gebed kunt geven. Neen, keer dan veeleer de orde om, en laat voor den arbeid wezen, wat na het gebed u nog rest. Geef er dan een stuk van uw verdienste voor.

De mensch sta voor des Heeren dienst niet af wat er van zijn inkomen overbleef, maar, omgekeerd, houde voor zich wat er is, nadat hij eerst voor 's Heeren dienst zijne gave gaf.

En zoo sta ook het waarlijk menschelijke van den mensch in het economisch leven niet op den achtergrond. Maar, naar Kardinaal Manning zoo schoon het onlangs schreef, bovenaan. Aan het drijven van het maatschappelijk leven moet door 's menschen hoogste behoeften het: hiertoe en niet verder — worden toegeroepen. De arbeid zal niet heerschen over den mensch, maar de mensch over den arbeid. Dit is de voor het maatschappelijk leven zoo onberekenbare beteekenis van Zondagsrust. Niet weerzin tegen den arbeid; niet jaloerschheid tegen rijkeren. Maar de mensch mag in den arbeider niet ondergaan. Treedt in dagen, aan den gewonen arbeid gewijd, meer de maatschappelijke verhouding op den voorgrond, de dag des Heeren zal doen zien, op beter en op dieper wijze dan eenige revolutionaire theorie van gelijkheid, dat er nog eene andere verhouding naast de eerste staat. Of beter nog. Gelijk de eerstelingen het geheele deeg heiligen; gelijk de eerste dag der week alle bezigheid beheerschen moet en dragen, zoo worde ook alle maatschappelijke verhouding door wat de eerste dag der week ons leert bezield. — Geen uitwisschen van rang en stand; ook niet in naam des Evangelies. „De dienstknechten, zoo velen als er onder het juk zijn, zullen hunnen heeren alle eer waardig achten, opdat de naam van God en de leer niet gelasterd worde.

„En die geloovige heeren hebben, zullen hen niet verachten",

niet ook voor het leven dezer wereld gelijk aan zich zelven achten — „omdat zij broeders zijn; *maar zullen hen te meer dienen,* omdat zij geloovig en geliefd zijn, als die deze weldaad mede deelachtig zijn. Leer en vermaan deze dingen." (1 Tim. VI : 1 en 2) Maar wel zal deze verhouding door die andere, waarvan de Zondag spreekt, als gekleurd en gezouten worden. Ook kan zij daardoor alleen bestendigd blijven. Dwaas en kortzichtig zijt gij, o, mensch! die uwe dagbladen en brieven, uw trein en tram op Zondag niet kunt missen. Ga zoo voort, en straks zult gij dit moeten derven niet den eersten dag der week alleen, maar de volgende dagen insgelijks.

Ook wat den dienstknecht en de dienstmaagd betreft, geldt het vierde gebod niet meer in den vorm, waarin het is gegeven. Maar wel ligt ook daarin eene waarheid voor allen tijd. Evenals in de bepaling van Sabbath- en jubeljaar, dat wat dan wast op het land niet geoogst zal worden, maar daarvan het genot zelfs aan het dier en zooveel eer — want dit is de Schriftuurlijke dierenbescherming — aan alle menschen is gegund. Met nadruk wordt het den Israëliet aangezegd, dat hij bereidwillig, ook door leenen, den arme zal bijstaan in zijn gebrek, terwijl nochtans tegenover dezen geen rente geëischt mocht worden. „Wanneer er onder u een arme zal zijn, een uit uwe broederen, in eene uwer poorten, in uw land, dat de Heere, uw God, u geven zal, zoo zult gij uw hart niet verstijven, noch uwe hand toesluiten voor den broeder, die arm is;

„Maar gij zult hem uwe hand mildelijk opendoen, en zult hem rijkelijk leenen, genoeg voor zijn gebrek, dat hem ontbreekt." (Deut. XV : 7 en 8)

En deed het Sabbathjaar, waarin de schuldenaar niet gemaand mocht worden, te meer gevaar voor gierigheid ontstaan, zoo wordt uitdrukkelijk gezegd:

„Wacht u, dat in uw hart geen Belials woord zij, om te zeggen: Het zevende jaar, het jaar der vrijlating naakt; dat uw oog boos zij tegen uwen broeder, die arm is, en dat gij hem niet gevet; en hij over u roepe tot den Heere, en zonde in u zij.

„Gij zult hem mildelijk geven, en uw hart zal niet boos zijn, als gij hem geeft: want om dezer zake wil zal u de Heere, uw God, zegenen in al uw werk, en in alles, waaraan gij uwe hand slaat."

Op barmhartigheid werd daarmee gedoeld. Dat worde niet ver-

geten. Evenmin als gestrengheid en liefde elkaar buitensluiten, eischt barmhartigheid een blindelings geven. Niet ieder wie hij was had op grond dezer plaats zedelijke aanspraak op de beurs van den rijke. Straks wordt in de Spreuken van Salomo tegen borgen nadrukkelijk gewaarschuwd. Wie op de eene wang geslagen wordt, moet zijnerzijds eer bereid zijn, ditzelfde ook aan den anderen kant te dragen dan in bitterheid hierover ontstoken te worden, maar allerminst zeker beteekent bedoeld woord, dat het herhalen der aangedane beleediging schier moet worden aangemoedigd. Zoo nu ligt ook het verband tusschen het gebod tot leenen, gelijk dit in Deuteronomium voorkomt, en de waarschuwing tegen borgen van den Spreukendichter.

En *last not least* behoort tot de bepalingen, wier strekking was geheele verarming en maatschappelijk verval te voorkomen, hetgeen omtrent het recht tot lossing, en het herstel van de vorige toestanden in het jubeljaar bepaald was.

Van dit kunstig ineengezette samenstel, om de tegenstelling van rijk en arm binnen niet al te wijde grens te houden, vindt men te Rome geen spoor, gelijk daar dan ook de bitterste armoede en schreiende ellende naast overmatige weelde bestond. Houdt het Mozaïsche recht met wijze maatregelen èn het zonder maat ophoopen van schatten èn het verzinken in het proletariaat tegen, zoo wordt daartegenover van Rome door von Ihering getuigd: „Nirgends ward der Reiche so leicht Millionär, der Unbemittelte so leicht Bettler als hier; nirgends war die Gränzlinie zwischen beiden Extremen so schmal und so schwer zu behaupten; ein Schritt nach der einen oder andern Seite, und lawinenartig wuchs die Noth oder der Ueberflusz." [1])

Gansch ongelijken invloed, zoo vervolgt hij dan, had de oorlog op de verschillende klassen der maatschappij. Bleef het land van den arme in diensttijd onbebouwd liggen, dat van den rijke werd evenals in tijd van vrede, door slavenarbeid verzorgd, en dit verschil beteekende te meer, naarmate het tooneel van den oorlog meer verwijderd, en de duur langer was, gelijk dan ook met het invoeren van soldij in het jaar 406 v. Chr. getracht is dit nadeel eenigermate te temperen [2]).

---

[1]) *Geist des römischen Rechts*, dl. II. 1, 4e ed., bl. 237.

[2]) Zie von Ihering, t. a. p., dl. II. 1, 4e ed., bl. 254.

Een slechte oogst deed voorts de korenprijzen stijgen, vooral toen het verkeer nog binnen te enge grens besloten was, dan dat aanvoer van elders het evenwicht herstellen kon, terwijl de meervermogenden, die door hunne slaven gelegenheid tot het vullen hunner schuren hadden gehad, te minder geneigd waren heil in zoodanige van buiten aangebrachte hulp te zien, en in haat ontbrandden tegen wie hunne berekening van overgroote winst ijdel zocht te maken.

De zedelijke beteekenis van grondbezit is zoo groot. Het bindt aan de plaats des verblijfs. Het wekt een gevoel van zelfstandigheid. Het verhoogt het besef van persoonlijke waarde [1]. — En was dan ook in Israël door verschillende bepaling voor het behoud daarvan gezorgd, — te Rome waar zulks gemist werd, kon, ook door invloed van andere factoren, het kleine grondbezit zich op den duur tegen het groote niet handhaven. De *lex Licinia* (Ao. 367 v. C.), die maatregelen hiertegen heette te nemen, baatte weinig [2]. Een bezit van meer dan 500 *jugera* werd niet volstrekt verboden; slechts met straf bedreigd. Eene *lex minus quam perfecta* alzoo. Maar al hadde zij het eerste gedaan, zoo ware daarmee het gewicht der wet nog niet uiter-

---

[1]) Ook von Ihering spreekt daarvan, t. a. p., dl. II. 1, 4e ed. bl 227. Ingelijks wijst de Schrijver, bl. 158, op de groote beteekenis van een zelfstandig huis: „im diesem Zustande der räumlichen Abgeschiedenheit und des natürlichen Für-Sich-Seins ist auch das Gefühl der rechtlichen Abgeschiedenheit und des rechtlichen Für-Sich-Seins d. i. der *rechtlichen Persönlichkeit* ganz besonders wach und rege. Es gehört zu den bedenklichsten Seiten unserer deutschen socialen und ökonomischen Zustände, dasz der Besitz eines eigenen und allein bewohnten Hauses nicht blosz in der Arbeiterbevölkerung, sonders selbst in der gebildeten Klasse in allen gröszeren Städten mehr die Ausnahme als die Regel bildet — in dem eigenen Hause steckt ein Stück von dem Charakter des Menschen".

Terecht. En zoo geldt dit zelfs eenigermate voor boven- en benedenwoningen. Men is er minder zelfstandig. Ook buiten de politiek kan er licht botsing van belangen en inzicht tusschen lager- en hooger-huis zijn.

Het verband tusschen de woning en de persoonlijkheid is zoo groot. Ook biedt de woning gelegenheid om de persoonlijkheid naar buiten te doen treden; uit te leggen. Dit is een der schaduwzijden van het leven in, door anderen, gemeubileerde vertrekken, dat de persoonlijkheid goeddeels opgesloten wordt. Het benauwende daarvan zal dan ook in den regel bij het klimmen der jaren en het ontwikkelen der persoonlijkheid te meer worden gevoeld. Maar zij dan ook waarlijk de inrichting onzer woning de openbaring eener persoonlijkheid.

[2]) Zie over deze wet von Ihering, t. a. p., dl. II. 1, 4e ed., bl. 152.

mate verhoogd. Reeds vertegenwoordigde de gestelde maat eene vrij aanzienlijke fortuin. Het kleine grondbezit won niet aan beter waarborg. En toch stiet de wet van stonde aan op heftige tegenkanting.

De voornaamste oorzaak der maatschappeijke wanverhoudingen lag in de uitgebreide proportiën, welke allengs de slavernij aannam [1]).

Ook was er eeuwen lang te Rome voor den onbemiddelde geen ander behoorlijk middel van bestaan dan alleen de oorlog, waarbij de buit aan het leger ten deel viel. Voor alle andere eerbaar geachte bedrijven werd een niet onbelangrijk vermogen gevorderd. Voorts stond menigerlei beroep wel in eere, maar zonder ook levensonderhoud te verschaffen. Handenarbeid, ja, de kleinhandel zelfs, waren niet in achting, en werden daardoor minder gezocht. Evenals bij het grondbezit werkte ook hier, gelijk mede Arnold opmerkt [2]), de instelling der slavernij hoogst nadeelig. Aan alle bezigheid toch, waarvoor gemeenlijk of altoos slaven gebezigd werden, kleefde in de schatting des volks een smet. Zelfs de kunst werd eene *ars illiberalis*, den vrije onwaardig, alleen omdat zij ook door slaven beoefend werd.

Aan den arbeid kleefde een smet. Niet weinig verschilt daarvan de hedendaagsche toestand. Ook hierin schijnt, dus merkt Kübel op [3]), weder uit te komen, dat in het menschelijk leven de slinger gemeenlijk even ver aan gene zijde van het middenpunt uitwijkt, als hij te voren aan deze zijde kwam. Werd te voren minachtend op den arbeid neergezien, thans wordt hij niet zelden op buitengewone wijze verheerlijkt, wat, in verband met het misbruik, van de woorden *arbeid* en *arbeider* gemaakt, tot bedenkelijke gevolgen leiden, kan. Even goed als de aanzienlijke trots op zijn wapenschild is, kan het in lager stand de vrouw op haar waschtobbe zijn. Daarin, dat zij de handen in het warme zeepsop steekt,

---

[1]) Lacombe, *La famille dans la société romaine*, bl. 292, meent, dat de Romeinen minstens 4 maal meer slaven hadden, dan wij heden ten dage dienstboden hebben. Een welgesteld burger had zeker 10 slaven. De Keizer had er 1500 à 2000. Het aantal nam steeds toe. Kort na het begin onzer jaartelling wordt het op 2/3 van de mannelijke bevolking geschat. Zie Max Wandl., t. a. p., bl. 8.

[2]) T. a. p., bl. 37.

[3]) T. a. p. bl., 61 en volgg.

ligt hare voortreffelijkheid boven die dames, welke zich te voornaam daarvoor achten. Hoezeer arbeid des geestes het lichaam eer sloopt dan dusgenaamde handenarbeid, ziet oppervlakkigheid toch in den laatste alleen eigenlijke bezigheid, en wordt zoo daglooner en knecht bij voorkeur als arbeider beschouwd. Hoever dit wanbegrip reeds doordrong, kan blijken als van Kamers van arbeid gesproken wordt, en velen daarin aanstonds organen van slechts dat deel der maatschappij begroeten. Het gaat hier als met den naam van volk. Maar al te gewoon werd het dien tot de lagere klassen te beperken. Wie met haar op éénen voet wil leven, wordt tot het volk toegelaten. Maar anders niet. Zoo herhaalt zich telkens wat 17 Juni 1789 te Versailles voorviel, als brutaalweg de *tiers état* zich tot Volksvertegenwoordiging opwierp. De nog steeds, zij het ook verzwakt, voortlevende legende van de Fransche revolutie verhaalt dat een eeuw geleden aan alle privilege een eind werd gemaakt. Eilieve, hoe dit dan te heeten, dat één der standen zich het recht aanmatigde Volksvertegenwoordiging te zijn? *La nation, — c'est moi.*

Maar ook afgezien van de beperking van arbeid tot de grovere bezigheid, wordt in het algemeen de arbeid heden ten dage verheerlijkt op eene wijze, die, naar Kübel's schoone opmerking, weinig strookt met wat Gods Woord ons leert.

Vóór de zonde was de mensch in den hof van Eden gezet, „om dien te bouwen en dien te bewaren". (Gen. II: 15) Maar dit was allerminst een werken om zich onderhoud te verschaffen; een arbeid in het zweet des aanschijns. Die arbeid is den mensch eerst na en om de zonde opgelegd. Men kent de logen van het moderne heidendom, zich parend aan het ploertendom onzer bourgeoisie, als òf de arme met schralen troost gestild wordt, òf den man van aanzien met nauw verborgen nijdigheid wordt toegeroepen: *arbeid* adelt. Neen, arbeid adelt niet. De arbeid, die den mensch bevolen is geworden, is veeleer de vloek. En gelijk de mensch niet voor de aarde, maar voor den hemel geschapen werd, is niet de arbeid, maar de Sabbath het normale. „Somit unterbricht im Grunde nicht der Sabbath die Arbeit, sondern vielmehr diese jenen auf unliebsame Weise."

Wat de arbeid werd, is om der zonde wil. Reeds daarom hebben wij dien gewillig te aanvaarden, ofschoon nog bovendien de Heere daarin zooveel genade druppelt. In het aandringen op

een „normalen" arbeidsdag spreekt zooveel zonde, al wreekt zich daarin veler abnormale arbeidstijd. Winzucht en onbarmhartigheid zullen willicht noodig maken eene grens voor den hierbedoelden arbeid te stellen. En toch is te duchten, dat zoo de arbeid meer en meer ontaardt. Arbeid zonder toewijding is eene caricatuur. Arbeid, gelijk hij moet zijn, kan nooit worden betaald. Bruine boonen zijn in guldens te waardeeren. Maar de trouw en de liefde, welke de pit en de drijfkracht van allen arbeid moeten zijn, worden in geen kruidenierswinkel verkocht.

Tegenover het zich geven van den knecht aan mijn dienst, moet staan een betamelijk onderhoud voor hem en de zijnen. Maar het verband tusschen een en ander ligt dieper dan zij meenen, welke in het loon eenvoudig een in geld omgezet dienen zien. Doch heeft eenerzijds de patroon zich de vraag te stellen wat de knecht voor het onderhoud van zijn gezin behoeft, aan den anderen kant heeft deze te overwegen wat voor den dienst gevorderd wordt, en tot zekere hoogte daarnaar den duur van den arbeidsdag te meten.

Zoo werd dan in Rome door het schier onteerend karakter, dat zoo menige arbeid droeg, van velerlei beroep afgehouden. Maar al overwon men den daardoor gewekten weerzin, wat zoude het baten? Wie zich aan denzelfden arbeid waagde, als door slaven werd verricht, moest ras ervaren, dat hij een ongelijken strijd aangebonden had. De slavenarbeid kostte te weinig dan dat daarmee op den duur door anderen geconcurreerd kon worden. Schier in elk bedrijf en beroep vond men slaven bezig. Lacombe wijst ons in zijne schildering van Rome's maatschappelijk leven aan, welke voorname plaats daarin door de slaven werd bekleed. „C'est un ouvrier libre, vivant hors de notre maison, qui confectionne nos chaussures, tisse nos habits, cuit notre pain, nous fait des statues ou peint pour nous des tableaux. A Rome, une grande maison demandait tous ces produits à ses propres esclaves." Maar ook buitenshuis werd belangrijke bezigheid hun vaak opgedragen, gelijk dit reeds uit de *actiones adjectitiae qualitatis* blijkt. Slaven komen voor als scheepskapitein en zetbaas. Soms dreven zij eenen kleinen handel. Bij het belastingwezen treft men ze in dienst der *publicani* aan; zelfs worden zij van den publieken dienst in staat en gemeente niet geweerd. Het gemak, dat zij aan den *dominus* in het maatschappelijk leven boden,

hing voorts saam met het niet-toelaten van onmiddellijke vertegenwoordiging door vrijen. Aan de middellijke vertegenwoordiging kleven steeds gevaren, en zoo werd de slaaf, die wel aanstonds voor zijn' heer verkreeg, een des te kostelijker element voor het verkeer.

De slavernij, en zoo het Romeinsche recht, heeft het proletariaat bevorderd. De onnatuurlijke verhouding, waarin de slaaf op het economisch leven invloed oefende, kon niet nalaten zich te wreken. Gelijk het ook in onze moderne toestanden steeds duidelijker openbaar wordt, zoolang door het ontbreken van wettelijke bepalingen de nijverheid onbelemmerd de goedkoopste „arbeidskracht" kan opzuigen, en door vrouwen en kinderen de plaats bezetten doet, die toekomt aan den man. Hier zijn wettelijke voorschriften noodig, om het te zeer verzetten van de natuurlijke verhouding tegen te gaan. Ach! dat soms de wet zelve als met opzet die verhouding verstoort. Zucht naar verheffing van stand woont in elks hart. Doch door beperkt fortuin liet de Heere een slagboom vallen, welke dien drang binnen grenzen houdt. Een nog wijzer Overheid neemt echter, door eene opleiding aan te bieden verre beneden de waarde of ook zonder prijs, die slagboomen weg, terwijl ingenomenheid met hare schoone theorie haar belet te zien, dat zij in hare kortzichtigheid anders niet doet dan steeds grooter verwarring in het maatschappelijk organisme aanrichten; congestie in het eene deel des lichaams, en bloedeloosheid in het andere; alsof het leven van een volk gezond kon blijven, zoo voor het verrichten der lagere functiën geen ander voedsel dan tweemaal afgeroomde melk gegeven wordt.

Zoo hoopte zich dan reeds vroegtijdig te Rome aan den eenen kant alle rijkdom op, en breidde zich daarnaast een gestadig toenemend proletariaat uit, wat bovendien bevorderd werd door de aantrekkingskracht, die Rome oefende door spelen en feesten als anderszins, waarmee zoo de Staat als de rijke het overig deel des volks zocht in bedwang te houden [1]). Weldadigheid,

---

[1]) Het socialisme onzer dagen poogt telkens alle barmhartigheid in verdenking te brengen door aan haar hetzelfde motief ten grondslag te leggen. Tot groote ergernis van het humanisme. Als ware het niet zelf hierin voorgegaan. Een gemeenteraad,, die het geld der burgerij gebruikt om avond aan avond gelegenheid te bieden, dat, onder misbruik van Gods Naam, het belijdend deel des volks als

zegt von Ihering, lag in het Romeinsche karakter niet [1]).

In menig opzicht heeft het Romeinsche recht hooge waarde. Dit kan zonder aarzeling worden verklaard, al sluit men het oog niet voor den gevaarlijken trek, die daarin speelt.

Wij hebben waarlijk wel iets anders te doen dan de aanbeveling van Lenz te volgen, en het Romeinsche privaatrecht als de *ratio scripta* voor allen tijd en iedere luchtstreek te eeren. Ook in Duitschland wordt dit verstaan, gelijk dit in de bestrijding, die het ontworpen wetboek ondervindt, zeer duidelijk aan het licht kwam.

Meer nog. Moge al Schmidt in zijne veroordeeling van het Romeinsche recht te ver gaan, toch blijft zijne opmerking waar, dat valsche grondbeginselen in het eene deel des rechts gevaar voor bijster raken van het spoor ook elders doen ontstaan. Hier geldt hetzelfde wat in het openbare leven zoo menigwerf ontkend wordt. Politiek en diplomatie, die zich aan de gehoorzaamheid van Gods Woord onttrekken, werken als eene krankheid, die steeds verder doorgaat. Met ingenomenheid nam Groen in deze woorden de gedachte van den oud-resident Esser over: „Niemand wane dat hem de staatkunde niet aangaat. — Immers, zoodra het *recht* voor de staten niets meer geldt en het *belang* in de plaats van recht komt, verliezen de volken, de gezinnen, de personen, meer en meer het ontzag voor hetgeen recht is en het eigenbelang, de zelfzucht, komt op den troon en dat is de ontbinding van maatschappij en huisgezin!" [2])

Fijne beschuiten belachelijk en verdacht gemaakt wordt, strooit zelf het zaad des wantrouwens met kwistige hand, en werkt zoo mee aan het opdroogen van de voor het maatschappelijk leven meest onmisbare levenssappen.

[1]) T. a. p., dl. II. 1, 4e ed., bl. 250.

[2]) *Ned. Ged.*, dl. II, bl. 48. Voor politiek en diplomatie gelden dezelfde eischen als op elk ander gebied. Daarin ligt de beteekenis van Groen van Prinsterer's woord: „*Een Staatsman niet, — een evangeliebelijder*". Ten volle vereenigt hij zich dan ook met wat von Gerlach schreef: „„Nationale Bedürfnisse und Forderungen" — „welthistorische Momente und welthistorische Mission" — „providentieller Beruf und providentielle Ziele" — diese und alle ähnliche Ideen haben zich tief unterzuordnen unter die heilige Majestät der Gebote Gottes, derselben Gebote die das Dorfskind in der Schule lernt, deren Tiefe aber und Höhe kein menschlicher Geist zu ermessen ausreicht."

En met wat von Ketteler zeide: „Die Beziehungen der Völker ruhen wesentlich auf denselben Grundlagen, wie die Beziehungen der einzelnen Menschen unter

De geest van het privaatrecht blijft tot dit gebied niet beperkt. En zoo valt dan ook niet te ontkennen, dat, moge al het opkomen van de leer der volkssouvereiniteit in later tijd niet bovenal een wrange vrucht van het herleefde Romeinsche recht zijn, dit recht nochtans met zijn gansch subjectief uitgangspunt en zijn absoluut karakter die revolutionaire doling eer bevordert dan stuit. Het Romeinsche recht is in den wortel heidensch. Toch noopt het uitspreken hiervan ons niet tot bewondering voor het lapwerk, dat in later tijd de Romeinsche Keizers gaven, of tot onverdeelde instemming met het Kanonieke recht, ook zelfs waar het afwijkt van het Romeinsche: *mala fides superveniens non rumpit usucapionem*, omdat wat uit het geloof niet is, zonde is te achten. Aan een overnemen van het Mozaïsch recht valt niet te denken. Ook hier geldt, dat het brood in het zweet des aanschijns gegeten wordt. Wel hebben we in dat recht te zoeken naar het woord ook voor onzen tijd. Want „wat groot volk is er, dat zoo rechtvaardige inzettingen en rechten heeft, als deze gansche wet is, die ik heden voor uw aangezicht geef?" (Deut. IV : 8.)

Alvorens tot de overdracht van het Rectoraat te komen heb ik nog het geschiedboek onzer Stichting op te slaan, om daaruit mee te deelen wat dienstig en oorbaar is om ter algemeene kennisse te worden gebracht.

Het tweede *lustrum* der Hoogeschool ging voorbij. Het tienjarig bestaan onzer Stichting mag heden worden geboekt.

16 November 1844 schrijft da Costa aan Groen van Prinsterer met het oog op den tegenstand, dien het voorstel om hem een zetel in de litterarische faculteit van het Amsterdamsch Athe-

---

einander, auf der Verwirklichung und gegenseitigen Anerkennung der von Gott in uns gelegten Gesetze der Sittlichkeit, des gegenseitigen Wohlwollens, des Gebotes: Was du nicht willst dasz dir geschehe, das thue auch einem Anderen nicht. Alle diese Gesetze, die Gott für den Verkehr der Menschen und der Völker in unser Gewissen gelegt hat, finden ihre höchste und erhabenste Erklärung in dem Christenthum. Das idealste Völkerrecht wäre eine Verwirklichung der Gesetze des Christenthums in den Beziehungen der Völker unter einander; die idealste Diplomatie und Politik wäre die Diplomatie und Politik nach den Grundsätzen des Christenthums. Eine höhere Klugkeit gibt es für den Völkerverkehr nicht, als jene, die das schlichteste Christenkind in seinem einfachen Privatleben befolgt". Zie *Ned. Ged.*, dl. II, bl. 93.

naeum te doen innemen, ontmoet: „gaat het dus, dan zal men er wel moeten toe komen, om voor zelfstandige inrichtingen ten behoeve der goede beginselen te zorgen." [1]) En denzelfden dag schrijft Groen aan zijn Amsterdamschen vriend: „Een gunstige uitwerking zou de afwijzing kunnen hebben, indien wij in Nederland wat minder traag en slaperig waren; te weten, zoo de onmogelijkheid om op *openbare* inrigtingen Christelijke beginsels te brengen, de noodzakelijkheid van *eigene* inrigtingen deed inzien." [2])

Zeven jaar later scheen Groen's wensch reeds eenigermate in vervulling te zullen gaan. Nadat in 1850 met de pogingen om tot een Christelijk-Gereformeerd Seminarium te komen een aanvang gemaakt was, kon het plan daartoe het volgende jaar worden meegedeeld [3]). De Gereformeerde gezindheid, zoo wordt in bedoeld stuk gezegd, was in twee deelen gesplitst. Voorloopig zou daarin wel geen verandering komen.

„De afscheiding heeft, hoewel niet onherroepelijk, een niet te ontkennen zelfstandig bestaan verkregen naast de Nederlandsche Hervormde Kerk.

„De niet-gescheiden gereformeerden mogen dit betreuren, — de zaak zelve is niet te veranderen zoo lang zij de afgescheidenen niet kunnen uitnoodigen terug te keeren tot eene Nederlandsche Hervormde Kerk, *die hare eigene Belijdenis behoorlijk waardeert en handhaaft.*

„Daarentegen zullen in het algemeen de niet-gescheiden Gereformeerden tegenwoordig nog minder dan vroeger geneigd zijn, tot de Afscheiding over te gaan, nadat de laatste door de wijze waarop zij zich door de Regering heeft doen erkennen, in eene verkeerde stelling is geraakt, en nu de Hervormde Kerk sedert eenige jaren algemeene blijken van innerlijke levens- en veerkracht is beginnen te geven, waardoor de wensch naar en de verwachting van eene kerkelijke reformatie gedurig nieuw voedsel erlangt."

Kerkelijk gedeeld, behoorde men nochtans tot ééne gezindheid; stond men op denzelfden grondslag. De eenheid in geloof en be-

[1]) *Brieven van Mr. Isaac da Costa*, medegedeeld door Mr. Groen van Prinsterer, 1e. afl., bl. 190.

[2]) T. a. p., 1e afl., bl. 189. Over deze zaak sprak ik in *Voorheen en Thans*, bl. 65 en volgg.

[3]) Zie *de Nederlander* van 17 September 1851.

lijdenis mocht niet uit het oog verloren worden „tengevolge eener daad van afscheiding, welke uit haren aard slechts tijdelijk en plaatselijk en, ook in hare zuiverste opvatting, niets anders zijn kan dan een *middel* om dat geloof en die belijdenis te bewaren en te verdedigen." Op dien gemeenschappelijken grondslag nu, buiten verband met eenige Kerk, ten dienste „van de in Nederland bestaande Gereformeerde gezindheid in haar geheelen omvang," werd dan een Christelijk-Gereformeerd Seminarie in de hoofdstad opgericht. Betrekkelijk korten tijd heeft deze inrichting bestaan. Maar toch kan de Vrije Universiteit haar niet vergeten, die op beperkte schaal nochtans de gedachte reeds belichaamd had, welke later, nu tien jaar geleden, in breeder ontwikkeling verwezenlijkt werd.

Het tot stand komen van de wet op het Hooger Onderwijs in 1876 deed sedert het eind des daarop volgenden jaars enkele broeders nu en dan saam komen tot overleg en gebed, hetgeen in den zomer van het jaar 1878 de overtuiging rijpen deed van de noodzakelijkheid eener Vrije Gereformeerde Universiteit. Den 22sten October van dat jaar mocht een Voorloopig Comité zich reeds constitueeren, den 5den December door het oprichten van eene *Vereeniging voor Hooger Onderwijs op Gereformeerden grondslag* gevolgd. Eene tweede vergadering tot benoeming van een definitief bestuur en tot voorbereiding van de voorgenomen Stichting werd 4 Juni 1879 gehouden. Een blijde dag was het voor de Vereeniging, toen 19 October 1880 de leden ten derden male samenkwamen. Het eerste jaarverslag, toen uitgebracht, bevatte zeer belangrijke mededeelingen. Immers was tegen den volgenden dag de inwijding der Vrije Universiteit bepaald. Sedert kwam de Vereeniging geregeld eenmaal 's jaars samen, en werd zoo in den afgeloopen zomer de dertiende ledenvergadering gehouden, en kon voor de *elfde* maal een jaarverslag gegeven worden.

Bestaat zoo de *Vereeniging voor Hooger Onderwijs* bijna twaalf jaar, — de Vrije Universiteit mag heden met dank aan Gods genade haar tienjarig bestaan gedenken. Bij een terugblik op dat tijdsverloop vermenigvuldigen zich de gedachten. Wanneer we op dezen dag de oogen laten gaan over den naasten kring van wie haar steunen, dan is er zooveel anders geworden, dan het tien jaar geleden was in het koor der Nieuwe Kerk.

Enkelen nam de Heere weg door den dood. Anderen onttrok-

ken hun hulp en hun liefde. Te zeer mag dit niet bevreemden. Reeds Wormser schreef: „De predikanten van naam verlaten ons, en doen wat ik veeltijds gevreesd heb; zij betoonen meer sympathie voor de dwalende *wetenschap* dan voor het eenvoudig *geloof*." Desniettemin rijzen in dezen oogenblik de figuren van wie zoo van ons gingen met weemoed voor den geest [1]).

Maar anderen traden toe, die eerst van verre stonden. En hoe zwak onze kracht ook was, en klein de middelen waren, die ons ten dienste stonden, toch bleef de Hoogeschool reeds in dit eerste tiental jaren niet geheel zonder invloed op het leven van ons volk. In ruime mate heeft zij de beteekenis ondervonden van het Gereformeerd karakter onzer natie, waarin een steun ligt, moeielijk door iets te evenaren.

Vreugde en smart was zoo in dit decennium ons deel. En het laatstverloopen jaar is in dit opzicht als een *mikrokosmos*, waarin hetzelfde zich terugvindt.

Met blijdschap vermelden we allereerst, dat het College van Heeren Directeuren ongewijzigd bleef. De Penningmeester, dit jaar aan de beurt van aftreding gekomen, nam zijne herbenoeming aan.

In het College van Heeren Curatoren werd de bestaande vacature vervuld door het optreden van den Heer A. Brummelkamp Jr. Met een verheugd harte heet ik U, Hooggeachte Curator, van dezè plaats in ons midden welkom.

Nooit hoop ik den indruk te vergeten, door uw woord op het tweetal jonge mannen gemaakt, die mee waren opgetrokken om de laatste eere aan Groen van Prinsterer te brengen. Gij kondt de groeve niet zien sluiten, vóór aan dat graf van zijn *Maatregelen tegen de Afgescheidenen* gerept was. Schoon zooveel minder nog dan thans met Groen's werk en geest bekend, voelde ik toch, dat Gij een greep hadt gedaan, die waarlijk Groen's beeld teruggaf voor een stuk, en waarvoor hij zelf u dankbaar ware geweest. Ook uit *Afgescheiden* mond, — gun mij dat historisch woord, — moest hem hulde worden gebracht, die steeds aan de Gereformeerde gezindheid in haar geheel behooren wou; aan de Gereformeerden, gesplitst

---

[1]) *Brieven van J. A. Wormser*, medegedeeld door Mr. Groen van Prinsterer, dl. II, bl. 169. En zoo ook bl. 104: „Ik geloof inderdaad dat onze zoogenaamde getrouwe predikanten meer hart hebben voor de tegenpartij dan voor ons; meer hart voor alles wat zich wetenschap noemt, dan voor de verborgenheid der godzaligheid."

helaas, door „den erbarmelijken misgreep" van 1816 in „Synodaal-kerkelijken" en „Afgescheidenen."

Met da Costa „heb ik steeds," zoo schrijft Groen, „ter gemeenschappelijke behartiging van de christelijke volksbelangen, aan Afgescheidenen de broederhand gereikt.

„Aan niemand met meer wederzijdsche hartelijkheid dan aan mijn voortreffelijken vriend den hoogleeraar Brummelkamp. Bij hem was onverzettelijkheid der pligtbetrachting steeds met de zachtmoedige wijsheid der christelijke liefde gepaard." [1])

Ook elders wordt van den man gesproken, „wien het christelijk-gereformeerde Volk, in en buiten het Hervormde kerkgenootschap, kent, hoogschat en lief heeft, den hoogleeraar Brummelkamp". [2])

In die lijn èn van Groen van Prinsterer èn van uwen vader ligt ook deze Stichting; gelijk zij dienstbaar wenscht te zijn aan de Gereformeerde gezindheid in haar geheel. En herinnerde ik straks er aan, hoe datzelfde vóór 40 jaar met het toen gesticht Seminarium beproefd werd, waaraan ook de naam van uwen vader zoo nauw verbonden is, zij dan in het licht der historie gezien, uw komen hier een ingaan van den zoon in den oogst, door den vader gezocht.

Tot U werd ik ingeleid, nu 14 jaar geleden, door mijnen diepbetreurden vriend Willem van den Bergh. Ach, dat thans Gij mij henenleidt niet tot hem, maar naar zijn graf.

Voor de tweede maal aangezocht om als hoogleeraar zich aan onze Stichting te verbinden, had hij ten leste hiertoe zich bereid verklaard, nadat Heeren Directeuren hem hadden toegezegd, dat stappen zouden worden gedaan, om voor de theologische faculteit kerkelijk verband te zoeken. Den zetel als Curator zou hij voor dien van buitengewoon hoogleeraar in de faculteit van Godgeleerdheid voor de praktische vakken verwisseld hebben. Had het nemen van dit besluit hem veel moeite gekost, toen eenmaal de beslissing was gevallen, neigde zich zijn hart tot den nieuwen werkkring steeds meer. Met zijne trouwe huisgenoote [3]) de laatste dagen zijns levens aan zijn ziekbed hebbende verkeerd, mocht ik met diepen weemoed ervaren, hoe tot het laatst de begeerte om tot ons te komen in zijn hart leven bleef.

---

[1]) *Ned. Ged.*, dl. II, bl. 268.

[2]) T. a. p., dl. III, bl. 43.

[3]) Mejuffrouw J. Wijnveldt.

30 April 1890 nam de Heere hem weg. Geboren te 's Gravenhage, 25 Februari 1850, werd hij in het najaar van 1868 als student in het *Album Academicum* der Leidsche Hoogeschool ingeschreven. Door te studeeren zoowel in de faculteit der rechtswetenschap als in die der Godgeleerdheid, en den eerbiedigen schroom voor het aanvaarden van het zoo gewichtig ambt van Bedienaar des Woords, was zijn akademietijd langer dan die gewoonlijk is. In 1878 werd hij met den eersten graad tot doctor in de rechtsgeleerdheid bevorderd, en het volgende jaar op niet minder eervolle wijze tot doctor in de theologie. In de wintermaand van het jaar 1879 als Herder en Leeraar te Schaarsbergen bevestigd, vertrok hij in October 1884 naar Voorthuizen, van waar hij gehoopt had herwaarts te komen.

Door den band eener negentienjarige vriendschap aan den overledene gebonden, is mij het groote voorrecht geschonken geworden hem te leeren kennen, als slechts zeer weinigen werd gegund. Toch wachte men te dezer plaatse geene karakterteekening, die met afgewerkte trekken zijn beeld u vertoont. Moest ik echter met één woord de grondgedachte van dit leven uitspreken, ik zou dan de begeerte noemen naar de kennis van Gods recht. Van den Bergh maakte niet den indruk van eene hartstochtelijke persoonlijkheid. Toch voelde men daarvan iets, als het ging om de eere en het recht Gods. Gods recht en eigen schuld; tusschen die twee polen bewoog zich bij voorkeur het geheiligd zieleleven van dezen doode. „De rechtvaardige sla mij, het zal weldadigheid zijn; en hij bestraffe mij, het zal olie des hoofds zijn, het zal mijn hoofd niet breken: want nog zal ook mijn gebed voor hen zijn in hunne tegenspoeden." (Ps. CXLI : 5) Weinig woorden zijn wellicht in de H. Schrift te vinden, die meer dan dit ons zijn beeld herinneren.

Het opnemen van het dagelijksch leven in de praktijk des geloofs, zoo zeide ik straks, gaat niet altoos gemakkelijk. Bij hem vond men het in eene mate, als niet dikwijls wordt aangetroffen. Op het zoeken van de ordeningen Gods op elk terrein des levens was zijn blik gescherpt en zijn hart gericht. Uit het miskennen van die ordeningen verklaarde hij zooveel ellende en misstand. Sterk in dit geloof, toonde hij het, hoe het idealisme daarin alleen recht en grond heeft, en bleef hij bewaard eenerzijds voor het verwelken door de moeiten des levens, en van den anderen kant

voor het zich verliezen in ijdele verwachting. Met een wandel van jongsaf in vlekkelooze reinheid, was hem de tollenaarsbede toch zoozeer tot vleesch en bloed geworden, dat de ontmoeting ook met den ellendigste meest het besef van onverdiende genade in hem scheen te wekken. Weinigen, die met hem aan de Leidsche Hoogeschool hebben vertoefd, zullen den indruk van zijne persoonlijkheid reeds in die omgeving vergeten. Oppervlakkigheid waant zoo vaak, dat scherp belijnde beginselen niet voor den jongeling zijn. Een beginsel is iets anders dan regel op regel. Van den Bergh kende het geheim om oud èn jong tot zich te trekken. Moeielijk valt te berekenen wat hij voor de Universiteit zou zijn geweest; voor den kring der Hoogleeraren zoowel als voor dien der Studenten, en door hen voor Volk en Vaderland. Wie zich dit poogt in te denken, heeft moeite stille te zijn. Vergete echter wie treurt over dit heengaan niet, dat, zij het ook niet ten volle bewust, de hulde aan een persoon soms de prijs is, waarvoor wij ons het recht meenen te koopen om aan het volgen van zijn voorbeeld ons te onttrekken. Van den Bergh trok lijnen. Het uitspreken van beginselen werd bij hem niet door de vreeze weerhouden van ze straks als een macht tegenover zich te zien. Laat zooveel genade als in hem tot ons kwam niet verloren gaan; ja, eenmaal tegen ons getuigen.

Met hem werd gelijktijdig tot buitengewoon hoogleeraar in de faculteit van Godgeleerdheid benoemd de heer Dr. G. H. J. W. J. Geesink. Den 19den September ll. aanvaardde deze zijn ambt met het uitspreken van eene redevoering: *De beteekenis van het leerstuk der oorspronkelijke gerechtigheid voor de godgeleerde zedekunde.* Waar wij Dr. van den Bergh met zooveel rouw missen, is uw komen bij het zoo beperkte cijfer onzer krachten ons te meer oorzaak van vreugde. Vervulle de Heere onze hope en uwe bede.

In den kring der hoogleeraren had nog eene verandering plaats, waarvan wij de beteekenis niet ten volle kunnen overzien. De hoogleeraar Jhr. Mr. A. F. de Savornin Lohman, sedert den zomer van 1884 als hoogleeraar aan onze Stichting verbonden, werd dezen winter geroepen tot het ambt van Minister van Binnenlandsche Zaken. Op zijn verzoek om ontslag meenden Heeren Directeuren moeielijk te kunnen ingaan. Met blijdschap kunnen we melden, dat de Heer Lohman genoegen heeft genomen met bloot van alle

werkzaamheid ontheven te worden, en hij zoo nog immer als hoogleeraar tot onze Stichting behoort. Gunnen we onzen ambtgenoot ten volle de eere, die hem werd bereid, toch beware ons de Heere voor een misverstaan van zijne daden. Niet alleen smartelijke, maar ook schitterende middelen staan Hem ten dienste om onze kracht te breken. — In overleg met genoemden hoogleeraar keerde het onderricht in het staatsrecht thans op nieuw tot den heden aftredenden Rector terug. Daartegenover werd hij van het onderricht in het hedendaagsche civiele recht ontheven, en dit opgedragen aan den Heer Jhr. Mr. W. H. de Savornin Lohman, die, tot buitengewoon hoogleeraar in de faculteit van rechtsgeleerdheid benoemd, deze benoeming aannam, en eerlang zijn ambt hoopt te aanvaarden Deed zich de behoefte aan een eigen college-kamer voor deze faculteit reeds lang gevoelen, Heeren Directeuren hebben zich bij de eerste aanvraag bereid getoond hiervoor het vertrek in te richten, laatstelijk als Senaatszaal in gebruik, nadat de Senaat naar de Lees- en Conversatiezaal verhuisd was, welke beschikbaar gekomen was door den wensch der Studenten om zich elders een plaats van gezellig samenzijn te zoeken.

Het aantal onzer kweekelingen blijft langzaam stijgen. Een aantal van 81 werd door mij gerecenseerd. En voorts werden 13 nieuwe namen ingeschreven. Intusschen zijn van eerstgenoemd cijfer in den loop des jaars eenigen vertrokken, zoodat op dit oogenblik het aantal van hen, die bij ons vertoeven, op ongeveer 90 kan worden gesteld. Toch ligt de kracht niet alleen in het aantal. En zoo besloot de Senaat dan ook 6 December ll. op een vroeger genomen besluit terug te komen, waarbij bepaald was, dat in het *Album Academicum* konde worden ingeschreven wie aan een Overheids-gymnasium het toelatings-examen tot de 6e klasse met goeden uitslag had afgelegd. Het plan van onderwijs aan die gymnasiën vormt echter te zeer een geheel, dan dat het op den duur raadzaam was $^{5}/_{6}$ daarvan voldoende te achten voor den toegang tot onze lessen, al staat ook daartegenover, dat de Vrije Universiteit de propaedeuse op den ouden voet behield.

De kracht ligt niet alleen in het aantal. Het uitspreken hiervan kost mij geen moeite, al breidt zich de arbeidstaak voor wie het beginsel onzer Stichting deelen, als dagelijks meer uit voor het oog. De maatschappij is zeer ernstig krank. Hare nooden en kwalen roepen om hulp, en ziet, daar is niemand, die de wonden heelt.

Ons volk heeft behoefte aan mannen; aan personen, die nog iets anders zoeken dan eene eervolle levenspositie; voor wie die positie alleen middel is om het volk te dienen; mannen, die liefde hebben voor het volk in al zijne rangen en standen, en door die liefde gedreven moeite en tijd zich gunnen om het leven onzer dagen te leeren begrijpen; in de toestanden onzer maatschappij tehuis te geraken; zich de geschiktheid te verwerven met alle kringen des volks te verkeeren. M. H. Studenten, verstaat die roeping; hoort dien eisch. Gij zult van mij niet verwachten, dat ik eenige praktische bedrevenheid wel zoo goed voor het leven acht als dege kennis. Zonder deze heeft zelfs die handigheid in het leven uttele waarde. Maar wat ik voor u onmisbaar acht, is ook iets anders nog dan die uitwendige gemakkelijkheid. Het is kennis, grondige kennis van het leven. Het betreft de richting van Uwen geest en van Uwe studie. Ons volk moet worden gered. In des Heeren kracht.

Stel daartoe, God des ontfermens en der trouwe, deze Stichting. Uwer hand. Leid daartoe allen arbeid van leeraar en van leerling. Vervul ons met liefde en barmhartigheid. En laat zoo Uw Naam verheerlijkt worden!

Zoo ben ik dan nu genaderd tot den laatsten plicht, dien ik als Rector moet vervullen; tot het eigenlijke doel van dit ons samenzijn.

Door Heeren Directeuren, op voordracht van den Senaat, tot Rector voor dit Akademiejaar benoemd, draag ik U, hooggeachte ambtgenoot, Dr. Jan Woltjer, het Rectoraat over.

Eene zware taak rust reeds op Uwe schouders, waar de last van eene gansche faculteit door U schier alleen wordt gedragen Maar ons volk moet worden gered. En zoo naamt Gij nog bovendien de zorge voor een Gymnasium op U, dat wel aanvankelijk verblijdende uitkomst geeft, maar desalniettemin van Uwe kostbare kracht veel vergen blijft.

De Heere schonk U echter de genade om te verstaan, dat Hij den weg bepalen zal, waarin ons talent moet worden gebruikt; en het geloof, dat Hij kracht verleent om te volbrengen waartoe Hij roept.

Zoo voel ik mij dan niet verlegen om in dezen oogenblik ook de Rectorale waardigheid in Uwe handen neer te leggen. Wat Gij doet, doet Gij. Geve de Heere U daartoe ook in dezen kracht!

IK HEB GEZEGD.